

c r e d o

evangélikus folyóirat | XVII. évfolyam, 2011/1.

⊕ BIBÓ ⊕ LUTHER ⊕ REMÉNYIK ⊕

Credo Evangélikus Folyóirat

A Magyarországi Evangélikus Egyház folyóirata
XVII. évfolyam, 2011/1.

A szerkesztőbizottság tagjai

Zászkaliczky Zsuzsanna szerkesztő

Fabiny Tibor

Fábri György

Gadó György Pál

Ittész Gábor

Potzner Ferenc

Pröhle Gergely

Réthelyi Orsolya

Szabó T. Anna

Szebik Imre, ifj.

Kiadja a Magyarországi Evangélikus Egyház

Luther Kiadója

Felelős kiadó: Kendeh K. Péter

Olvasó- és tördelőszerkesztő: Petri Gábor

Szöveggyondozó: Miklósné Székács Judit

Műszaki szerkesztő: Galgóczi Andrea

Grafika: Kurdi István

Szerkesztőség és kiadóhivatal

1085 Budapest, Üllői út 24.

Tel.: 317-5478, 486-1228, fax: 486-1229

Előfizetés egy évre: 1790 Ft. Fél évre: 895 Ft.

Egy szám ára: 450 Ft

Előfizetés külföldre portóval együtt:

6260 Ft vagy 25 euro.

Kapható a gyülekezeti iratterjesztésben, a kiadó könyvesboltjában (1085 Budapest, Üllői út 24.) és a Huszár Gál Papír- és Könyvkereskedésben (1052 Budapest, Deák tér 4.)

Készült a Gyomai Kner Nyomda Zrt.-ben

Felelős vezető: Fazekas Péter vezérigazgató

Telefon: 66/887-400

„Erőssége a szegénynek a nyomorúságban, oltalom a zivatartban.” (Ézs 25,4)
A borítófotón az ún. Árvízi kehely (Pesti Evangélikus Egyház Deák Téri Gyülekezeti) látható a templom egyik legkorábbi ábrázolásával. A „nagy értékű, aranyozott ezüst billikomot” Löwy Herman ezüstkereskedő, az izraelita hitközség elöljárója készítette Bécsben (Alois Waynandnál) Lang Mihály evangélikus lelkésznek „1838 szerencsétlen árvízi napjaiban a szenvedő emberiség számára ajándékozott jótetteiért”, mert válogatás nélkül befogadta az árvíz elől menekülő környékbelieket a templomba. (A tárgy az Evangélikus Országos Múzeum állandó kiállításán és a Deák téri templom felszentelésének 200. évfordulóján nyíló, *Élő kövek* című időszaki kiállításon egyaránt látható lesz.) Fotó: Molnár Géza.

Az általános illusztrációként használt képek jegyzéke

Az Idézőjel rovatban a versek alyomatául a 74–75. oldalon recenzált kötet 121. oldalán található felvétel szolgált. Fotó: Daróczy Csaba.

Csepregi Zoltán tanulmányában a 6. oldalon az *Augustana Confessio* 18. századi, ismeretlen mester által készített ábrázolása látható (Evangélikus Országos Múzeum, fotó: Véssey Endre). A tanulmány további részében a 62–64. oldalakon recenzált kötet képei láthatók.

9. o.: Andreas és Heinrich Göding: *Luther és Melanchthon úrvacsorát oszt*. A namburgi szerződés allegóriája (1554)

10. o.: Andreas Herneisen: *Úrvacsoraoasztás* (1601). Részlet. Az oltár mögött Máté, Márk, Lukács evangélisták és Pál apostol állnak.

12. o.: Úrvacsorai kanna az utolsó vacsora ábrázolásával (Regensburg, 1633.)

Csepregi András tanulmányának fotói ifj. Bibó István családi archívumából, a Tóth Károly István írásában látható portrék az Evangélikus Országos Múzeum fotótárából valók.

Az id. Zászkaliczky Pál közlésében megjelenő portrék magángyűjtemények, a levelek pedig a Petőfi Irodalmi Múzeum Irattárának tulajdonát képezik.

Az Andrási Júlia írásában (49–57. o.) közzétett felvételek szereplői nem azonosak a cikk szereplőivel. Az illusztrációként felhasznált fotókat Szeverényi János készítette.

A tartalomjegyzéket angolra Petri Gábor, németre Liska Endre fordította.

A természet értékeinek védelme közös ügyünk és keresztény felelősségünk. Ebből a megfontolásból a Credo Evangélikus Folyóirat belívlapjai Nautilus, borítója Cyclus print környezetbarát papíron jelenik meg.

ISSN 1219-6800

Testvéreink őrizői

Az angliai Twycross Állatkert Kuni nevű nőtény bonobója egy nap egy sebesült seregélyt talált a fűben, amely nekirepült a bekerített terület üvegfalának. Kuni a kábult és mozgásképtelen madarat először feldobta a levegőbe, majd a földre visszahulló madárral a kezében felmászott a területén található legmagasabb fára, ahol a madárka szárnyait széttárva próbálta nagy lendülettel átdobni az üvegfal pereme fölé. Az akció sikertelen volt, a madár az elkerített területen belül ért földet. A bonobó ezek után órákig őrizte a földön ülő madarat, elkergetve kíváncsiskodó fajtársait, míg végül a seregély erőre kapott és elrepült. Kuni viselkedése az mutatja, hogy fogalma volt egy tőle nagyban különböző más élőlény szükségleteiről, és hajlandó volt ennek megfelelően segítséget nyújtani, vagyis képes volt behelyezkedni egy másik lény helyzetébe, képes volt az empátiára. Ez a példa Frans de Waal *Our Inner Ape* (Emberszabású örökségünk) című könyvéből származik, amely számomra az idei téli szünet nagy olvasmányélménye volt. A szerző primatológus (főemlőskutató) és etológus. Kutatása középpontjában eleinte a csimpánzközösségeken belüli agresszió, hatalmi stratégia és konfliktusok vizsgálata állt, de érdeklődése az évek során egyre inkább a főemlőscsoportokat összekovácsoló erők megfigyelése felé tolódott. De Waal jó amerikai hagyomány szerint tudományos értekezések mellett a széles publikumnak is rendszeresen ír kutatásának eredményeiről, ami elsősorban azért érdekli az olvasóközönséget, mert a szerző a főemlősök körében megfigyelt viselkedési mintákat az emberi társadalmak szerkezetéhez hasonlítja. Művei népszerűségét tekintve nem meglepő, hogy a *Time Magazine* 2007-ben a száz legbefolyásosabb ember között tartja számon.

A könyv olvasása közben több izgalmas gondolatmenettel szembesültem, ezek közül itt egyet, az empátiával kapcsolatosat szeretném kiemelni. Egyrészt azért, mert a fogalom de Waal érdeklődésének egyre inkább a középpontjába került, olyannyira, hogy 2010-ben újabb könyve jelent meg *The Age of Empathy. Nature's Lessons for a Kinder Society* (Az empátia kora: a természet tanulságai egy kedvesebb társadalomért) címmel. Ebben a könyvében az empátiát, a mások helyzetébe és lelkiállapotába való behelyezkedés képességét és ennek biológiai eredetét vizsgálja. A mai világban gyakran gazdasági és politikai értelemben is használt „a rátermettebb túlélése” elmélet ellenében megdöbbentő példák sokaságát hozza arra, hogyan működik az emberben és az állatok egy jelentős részében ösztönösen a – fajon belüli, sőt néha fajon kívüli – másik egyed szükségleteire való ráhangolódás és az ebből fakadó segítségnyújtás. Tágabban a szerző az empátiának az evolúcióban betöltött szerepét elemzi, amelynek alaposabb megértésével – hangsúlyozza de Waal – tisztábban láthatjuk az emberi faj természetét, és ezáltal tudatosabban törekedhetünk egy igazságosabb társadalom megteremtésére.

De talán még inkább azért beszélnék szívesen erről a könyvről, mert amikor elkezdtem forgatni a karácsonyfa alatt, késő este, a gyerekkori karácsonyesti boldogság kissé megfáradt felnőttkori megfelelőjével, valamiféle választ olvastam ki belőle egy aggodalmamra, ami akkor különösen nyomasztott. Mint minden szülő, gyakran aggódom a gyerekeimért, testükért, lelkükért, a világhoz való viszonyulásukért. Éppen karácsony körül szélesebb körben aggódtam a gyerekeinkért, vagyis nemcsak a sajátjaimért, hanem a gyerekekért általában. Aggódtam amiatt, hogy

mit adunk nekik útravalónak, milyen térképet adunk a kezükbe segítségül a nagyvilágban való tájékozódáshoz. Az aggodalmam kiváltója pedig egy konkrét térkép volt, amellyel kisebbik fiam a szünet előtti utolsó tanítási napon jött haza az iskolából. „Tessék, kaptuk karácsonyra” – mondta, levágta az asztalra, és elvonult a szobájába. Nem örült neki, pedig ő még nem tudhatta, hogy ennek a *Magyar Élettér autóatlasz*nak a címében szereplő ’élettér’, a német *Lebensraum* fogalom fordítása, amely Hitler *Mein Kampf*jában és politikájában való használata óta a legrosszabb képzettársításokat hívja elő. Talán a mellékelt, úgynevezett „Nagymagyarország” autósmatrica nem tetszett neki, nem csodálom, nekem sem. Engem leginkább az foglalkoztatott, hogy mit tesz egy gyerekkel, ha az általunk kezébe adott térképe szerint Románia bizonyos részei „jelenleg oláh megszállás alatt” vannak, vagy Szlovákia teljes egésze „jelenleg tót megszállás alatt” terület.

Persze el lehet valamennyire hessegetni ezeket az aggodalmakat. Végül is remélhetőleg csak ennek az egy tizenkét osztályos iskolának a diákjai kaptak olyan térképet a kezükbe, amelyben szomszédos országainkban élő embertársaink ellenségként, gúnynévvel illetendő „megszállóként” vannak megnevezve. De – és ezzel senkinek sem mondok újat – a probléma ennél sokkal általánosabb. Egy jó nevű szabadelvű pesti gimnázium történelemtanára egy evangélikus gyülekezeti lapban számolt be nemrég arról, hogy a diákok közt egyre inkább elharapózó cigányellenességtől megütközve kérdőíves vizsgálatot végzett az előítéletek feltérképezésére, elég szomorú eredményekkel. Bár nem végeztem hasonló felmérést, a téma iránt érdeklődő gyakorló szülőként és tanárként az a benyomásom, hogy az előítéletes és gyakran a legdurvábban kirekesztő gondolkodás aránya más iskolákban sokkal magasabb, és sajnos nemcsak a diákok, hanem gyakran a pedagógusok között is. A széles társadalmi körben megjelenő gyűlöletvezérelt előítéletek pedig, úgy tűnik, lehetővé teszik az elképzelhetetlent: Magyarországon a mi időnkben egy tatárszentgyörgyi kisfiú, édesapja és sorstársaik származásuk miatt haltak erőszakos halált.

Ilyenforma karácsonyesti aggodalmaim közt de Waal könyve azt a megerősítő üzenetet hozta, hogy amikor a Megváltó arra szólít fel, hogy „szerezd felebarátodat, mint magadat”, nem megoldhatatlan feladat elé állít minket, hanem egy emberi természetünkbe írt mintát erősíti meg a legfőbb parancsolattal. Fontos tudatosítanunk magunkban azt a boldogító gondolatot, hogy emberlétünkhöz az empátia ugyanolyan szervesen hozzátartozik, mint az agresszió és a versengés. Fontos aktívan gyakorolnunk az empátiát és erre nevelni gyerekeinket. Ebben a csodálatosan bonyolult kelet-közép-európai régióban nélkülözhetetlen megismernünk a velünk és körülöttünk élő embertársainkat és megpróbálni érzelmileg is beleélnünk magunkat helyzetükbe, szükségleteikbe, érzékenységükbe, legyen szó akár románokról, szlovákokról, cigányokról, magyarokról vagy bármilyen más népcsoportról. Emberként, szülőként, egyháztagnaként, országunk polgáraként biztasson minket ez a gondolat, és érezzük ennek felelősségét is minden megnyilatkozásunkban.

Réthelyi Orsolya

Réthelyi Orsolya középkorkutató és néderlandista, egyetemi adjunktus az ELTE Néderlandisztika Tanszékén. Egyetemi tanulmányait az ELTE-n, az Utrechti Egyetemen és a Közép-európai Egyetemen végezte, itt szerzett doktori fokozatot Habsburg Mária (1505–1558) és a királynéi udvar témakörben írt dolgozatával. A Budapesti Történeti Múzeumban rendezett nemzetközi Habsburg Mária-kiállítás kurátora volt (2005). Családjával évek óta részt vesz a Mevisz Bárka mozgássérült munkájában. A kelenföldi gyülekezet tagja.

Legyőzni a rosszat

Balicza
Iván

A 2011. év igéje: „*Ne győzzön le téged a rossz, hanem te győzd le a rosszat jóval!*” (Róm 12,21)

Olyan ez az ige, mint egy beugratós kérdés. Mint amikor azt kérdezik valakitől, hogy hány lába van az elefántnak. Négy – válaszolja. És ha egyet felel? Mire a megkérdezett gondolkozás nélkül rávágja, hogy akkor három. Hát persze, mert négyből egy, az három, de az elefántnak természetesen akkor is négy lába van, ha az egyiket felel.

Arra, hogy ne győzzön le téged a rossz, hanem te győzd le a rosszat jóval, mi is könnyen rávágjuk: persze, ez így szép és jó, így van rendjén. De tényleg rendjén van? Ha elkezdünk gondolkozni rajta, hamar rájövünk, hogy nem, ez nem ilyen egyszerű, nem ilyen magától értetődő, és nem is így van nálunk. Mert alig van még egy ilyen bibliai vers, amelyik annyira rossz lelkiismeretet képes ébreszteni bennünk, mint ez, amelyik olyasmit kér számon rajtunk, amiben mindig elbukunk. Be kell vallanunk, hogy nemcsak hogy jók nem vagyunk a másik emberhez, de nagyon sokszor még korrektek sem. Nem vagyunk képesek uralkodni az agresszív indulataink felett, és hiába határozzuk el, hogy most aztán semmi sem fog kihozni minket a sodrunkból, előbb-utóbb Toldi Miklósokká leszünk, akiről olyan jellemzően írja Arany János, hogy amikor az őt ingerlő, gúnyoló legények dőngették a palánkot körüle, akkor „Túrte Miklós, túrte, ameddig túrhette...” – aztán repült a nehéz malomkő, és megölt egy embert.

Általános emberi viselkedés ez, hogy megpróbálunk uralkodni magunkon, az indulatainkon, de végül elszakad a cérna. Gondoljunk az otthoni vagy a munkahelyi vitáinkra, a közlekedés adta helyzetekre, a boltban pimaszul elénk furakodókra és életünk sok hasonló szituációjára. Előbb-utóbb beszélünk, visszaszólunk, durvák leszünk, néha egészen a tettelegességig. És sajnos a keresztény emberen sincs olyan gomb, amelyet megnyomva kikapcsolhatnánk az agresszióinkat.

Hogyan is viszonzozhatnánk jóval a rosszat, hogyan is lennénk türelmesek, megértők, megbocsátók és irgalmasok egy olyan világban, amelyiknek az ököljog az alapszabálya? Hiszen a szülők is azt tanítják az óvodás vagy iskolás gyermekeiknek, hogy ne légy gyáva, ne hagyd magad, ha bántanak, üss vissza! Igaz, a Bibliában is benne van, hogy a rosszat meg kell büntetni, szemet szemért, fogat fogért, égetést égetésért és életet életért. És még jó, hogy Mózes törvényeiben ez le van írva, és milyen jó lenne, ha ezt így betartanánk, mert ez így korlátok között tartja az agressziót, elejét veszi az öntörvénykezésnek és az aránytalan bosszúnak. Sokkal kevesebb ellenségeskedés és sokkal kevesebb tragédia lenne a világon. De amikor az agresszió egy életre tartó bosszúvággyá alakul, akkor elszabadul a pokol. Az első lépés a gonosz legyőzéséhez az, hogy ha már nem tudtunk felülkerekedni az első haragunkon, legalább ne engedjük magunkban eluralkodni a bosszúvágyat.

Ez azonban még messze nem az, mint amit Pál apostol kér tőlünk. Ő ugyanis nem azt mondja, hogy tartsd meg a mértéket, ne lépd túl az ökölszabály által kijelölt határokat, légy korrekt, és csak annyival fizess a gonosznak, amennyit az ártott neked. Pál egy egészen más alternatívát ad elénk, és azt mondja: győzd le a rosszat, mégpedig jóval. Erre a felszólításra többféleképpen is reagálhatunk. Legegyszerűbben úgy, hogy azt mondjuk: ez lehetetlen.

Ellenkezik az emberi természettel, az igazságérzetünkkel, a logikával. Mi lenne a világból, ha mindenkinek, aki rosszat tesz, jóval fizetnénk? Hová lenne a jog, a rend, az igazság?

De lehet erre úgy is reagálni, hogy azt mondjuk: ez van a Bibliában, és mint jó keresztény megpróbálok e szerint élni. Harcolva magammal, fogcsikorgatva megpróbálok. Aztán előbb-utóbb világossá lesz, hogy nem megy, és akkor rossz lelkiismerettel, büntudattal azt mondom: nem vagyok jó keresztény.

Úgy néz ki, hogy nincs megoldás. Ez az ige meghaladja lehetőségeinket. Ma elolvastuk, de legjobb lenne gyorsan elfelejteni.

”Egy könnyen megjegyezhető mondás foglalja össze mindent: „Rosszat rosszal viszonzni emberi. Jót rosszal viszonzni ördögi. Rosszat jóval viszonzni pedig isteni.”

Csak hogy ez az ige benne van a Bibliában, ezért nem Pál apostol szava, hanem Isten szava, amely hozzánk szól. Nem Pál mondja nekünk, hogy a rosszat jóval győzd le, hanem Isten mondja. És akkor mégiscsak komolyan kell vennünk.

Vajon mond-e, kér-e Isten olyat tőlünk, ami nem lehetséges? Eszembe jut a két évvel ezelőtti vezéreg. Ott is arról volt szó, hogy a tanítványok valamit lehetetlennek tartottak. Jézus pedig igazat adott nekik, azt mondta, igen, embereknek ez lehetetlen. De továbbvitte a gondolatot: ami az embereknek lehetetlen, az az Istennek lehetséges.

Most is, a 2011-es ige esetében is ez a megoldás. Embereknek, nekünk lehetetlen, hogy a minket érő rosszat jóval viszonzzuk, és így győzzük le. Emberi lehetőségeinkben csak az van, hogy a rosszat rosszal viszonzjuk. De Isten lehetősége az, hogy lehet a rosszat jóval viszonzni, és így lehet, csak így lehet legyőzni a rosszat.

És mert mi, emberek erre képtelenek vagyunk, ezért Isten emberré lett, és Jézus Krisztusban mindezt megvalósította. Nem akarok most Jézus életéből példákat sorolni erre, remélhetőleg ismerjük annyira Jézus történetét, hogy magunk is fel tudjuk idézni ezeket a példákat. Így hát csak emlékeztetek.

Egyszer a történelemben élt közöttünk egy Jézus nevű ember, aki több volt, mint ember. Ő nem alkalmazta az ökölszabályt, nem fizetett rosszal a rosszért, nem követelt igazságot magának. Félreismerék, lenézték, hamisan vádolták, gúnyolták, üldözték, az életére törtek, ő pedig tanított, megbocsátott, örömhírt mondott, gyógyított, Isten szeretetét tartotta rosszakarói, az őt bántók elé. Olyan konzekvensen élte ezt a rosszat jóval viszonzó életet, hogy amikor keresztre feszítették, akkor is azért imádkozott, hogy az ő mennyei Atyja ezért ne fizessen rosszal gyilkosainak, hanem bocsásson meg nekik. Még számukra is talált mentséget: nem tudják, hogy mit cselekszenek.

Isten pedig meghallgatta Fia imádságát. Nem állt bosszút, de tett valami mást. A legnagyobb rosszra, a legnagyobb gonoszságra, amit az ember elkövetett, a legnagyobb jóval válaszolt: feltámasztotta Jézust. Azt jelenti ez, hogy a jó nem hal meg. A jót nem lehet megölni. Jézus feltámasztása Isten végső győzelme a rossz fölött. Hogy mi köze mindennek a mi évi ígénkhöz? Az, hogy Jézus ma is él. Mi befogadhatjuk őt a szívünkbe, ő bennünk is élni akar, és az ő élete átalakítja a mi életünket, emberi természetünket. Jézussal mi is több lehetünk, mint ember. Lehetünk Isten gyermekei, akikben Jézus él, és Jézus élete munkálkodik. Ő tesz képessé minket arra, ami nekünk lehetetlen,

de neki lehetséges volt, és lehetségessé teszi a mi életünkben is, hogy ne győzzön le minket a rossz, hanem mi győzzük le a rosszat jóval. Övele, az egyedüli jóval. Egy könnyen megjegyezhető mondás foglalja össze mindezt: „Rosszat rosszal viszonzni emberi. Jót rosszal viszonzni ördögi. Rosszat jóval viszonzni pedig isteni.”

„Ne győzzön le téged a rossz, hanem te győzd le a rosszat a jóval!” (Róm 12,21)

Balicza Iván a Budavári Evangélikus Egyházközség lelkesze.

A hőskultusztól a vezetéseleméltig

Csepregi
Zoltán

A reformációkutatás állása, irányzatai és eredményei az 500. évforduló előestéjén

A szellemtörténettől a mentalitástörténetig

Gerhard Müller, aki a *Theologische Realenzyklopädie* szerkesztőjeként szerzett magának tapasztalatot és tekintélyt, 2004-ben tartott előadást Budapesten *A szellemtörténettől a reáltörténetig* címmel (GERHARD 2004). Müller az úgynevezett szellemtörténeti irányzatnak Leopold von Rankétól Paul Joachimsen történeti művéig tartó bemutatása után tért rá az általa – jobb terminus híján – reáltörténetnek nevezett társadalomtörténeti fordulat ismertetésére: idetartozó témák a politikatörténet, a városkutatás, a tömegkommunikáció, az olvasáskutatás, a mindennapi szociális viszonyok, a nyelvhasználat, a társadalmi nemek, az intézményesedés, az egyházszervezetek, a felekezetedes stb.

A reáltörténet kifejezés annyiból szerencsés, hogy igyekszik komolyan venni a személyes elvi döntések bonyolult társadalmi beágyazódását, hasznossági megfontolásokat, délibábos ambíciókat ugyanúgy, mint reálpolitikai érdekeket, külső szociális feltételeket és megrögzött belső magatartási mintákat egyaránt. Ilyen magyarázatokat már a hagyományos, felekezetiileg elkötelezett történetírás is alkalmazott: mindig a másik felekezet hőseit vádolva meg a hitvalló tettek hátterében aljas politikai szándékkal, nyereszkeskedéssel, nepotizmussal, beteges hajlamokkal. A módszert tisztességesen és érzékenyen alkalmazva viszont sokszor arra derül fény, hogy az akkoriak néhány ilyen legendás döntést tisztán elvi meggyőződésből éppen saját jól felfogott érdekeik ellen, azokért utólag drágán megfizetve hoztak meg. Beszámolója végén Müller arra hívja fel a figyelmet, hogy mára az inga visszalendülni látszik, a szellemit, az eszméket újra reális tényezőként, formáló erőként veszik számításba.

Ezt a találó helyzetértékelését leginkább a *Reformationstheorien* című könyvvel illusztrálhatjuk, amelyben három markánsan különböző, ám ebből a szempontból egyívású, a hirdetett gondolatok súlyát komolyan vevő reformációelmélet, Bernd Moelleré, Berndt Hammé és Dorothea Wendebourgé vitázik egymással (HAMM–MOELLER–WENDEBOURG 1995). Moeller szerint az 1525 előtti német reformációt – zenei metaforával – lutheri szűkmenet jellemezte. Szembeáll azokkal a közkeletű vélekedésekkel, hogy Luther nézeteit kortársai valójában félreértették, éppen ellenkezőleg: 1525 előtt a reformáció minden irányzata Luther hatása alatt és őt támogatva vett részt a középkori eszmerendszer lebontásában. Wendebourg tézise ezzel szemben így hangzik: a reformáció egységét csak az ellenfelek ítélete, elsősorban a tridenti zsinat utólag hozta létre. A mozgalmat nemcsak a rivális irányzatok szabdalták föl, hanem az is, hogy a hirdetett tanítás sokszor előre nem látható, kontrollálhatatlan hatásokat váltott ki. Hamm viszont az egység helyett a koherenciát hangsúlyozza. A sokszínű, ellentétes elemeket is tartalmazó reformációnak, amely maga is mélyen merít középkori hagyományokból, közös törekvése, hogy a középkori egyház „graduális”, soklépcsős tanítását leegyszerű-

sítse, alternatívát kínáljon helyette. Az egymással versengő reformprogramokban felismerhetők, rekonstruálhatók az egymással rokon tanítások, például a *sola*-formulák használata vagy a közösségi elv hangsúlyozása.

Budapesti előadásának gondolatmenetében Gerhard Müller józanul a reformációtörténet módszertani és szemléleti korszakaira koncentrált, hogy ne kelljen történésziskolákat és historiográfiai elméleteket értékelnie. Az előadás hallgatója, illetve olvasója persze könnyen ki tudja egészíteni a szöveget az elcsépett voltuk miatt valószínűleg tudatosan mellőzött jelzőkkel és iskolás besorolásokkal. Érdekes és gondolatébresztő Müller fejtegetéseit magyar szemmel olvasni, elsősorban nem annyira azért, mert megállapításai többé-kevésbé a hazai történetírásra is állnak, hanem főleg azért, mert a hazai reformációtörténet-írás kezdettől, a 16. századtól fogva egy recepciótörténeti paradigmába illeszkedett, így az eszmetörténeti megközelítés tartósan, a 20. század második felében is meghatározó maradt benne. A másik oldalon Müller az úgynevezett reáltörténeti fordulat érdemének tudja be többek között a

szellemtörténeti irányzatban elhanyagolt törökproblematika egykori súlyának megfelelő figyelembevételét, e kérdés elhanyagolása viszont a hazai történetírás egyetlen korszakára sem volt jellemző. A kívülállónak ez a független, kritikus perspektívája vezethet el minket ahhoz, hogy az előadásban említett elemeket egy másik, talán a hazai reformációtörténeti kutatásokra is jobban alkalmazható modellbe rendezzük.

Ez a modell egy lefelé szélesedő piramishoz hasonlítható, amelynek alapja egyre nő. A 19. századi historizmus a korszak főszereplőire, a „nagy személyiségekre”, leginkább koronás főkre és a fő eszmei tekintélyekre, azaz az elitnek is csupán a krémjére, továbbá az eseménytörténetre koncentrált. Ranke diplomáciatörténeti meglátásait a legfontosabb politikai korrespondenciák kiadása (például V. Károly levelezése, a német nunciatúra jelentései vagy a birodalmi gyűlések iratai) helyezte szilárdabb alapra, míg a másik oldalon új lendületet nyert a Luther-, Kálvin-, Zwingli- és Melanchthon-kutatás a reformátori életművek új összkiadásaitól.

Az elgondolás, hogy a történelmet az adott kor által dokumentált eszmék, „hordozó gondolatok” felől faggassuk, igen tanulságosnak bizonyult. Különösen a teológiatörténet, az eszmetörténetnek ez a speciális területe nyert vele sokat. Gyümölcsöző kérdésfelvetés volt például a reformáció és a humanizmus viszonyának vizsgálata: hol kapcsolódtak össze, hol fordultak szembe egymással. A szellemtörténeti irányzat teológusokat is

szellemtörténeti munkákra ösztönzött. A Luther-kutatásban például Karl Holl iskolája (amely Magyarországon is talált követőkre) igyekezett így feltárni a wittenbergi reformátor szövegekbe rejtett üzenetét.

A 20. század második felében kerültek a kisebb sztárreformátorok a kiadók figyelmének középpontjába, mint Bullinger, Bugenhagen, Bucer, Brenz vagy Osiander. Korábban csak a heroizált nagyságokhoz fűződő kapcsolataik vagy helyi kötődésük miatt voltak érdekesek, most lett először ismert független szerepük, a helytörténet keretein túlnövő önálló gondolati rendszerük. Ugyanígy gazdagították és színesítették a reformáció tanításairól alkotott képet a dogmakritikus és spiritualista traktátusok, az újrakeresztelők krónika- és mártíriumirodalma. A másik oldalról a katolikus reform forráskiadványai és monográfiái, mint a *Corpus Catholicorum* kiadói társaság sorozatai egészítették ki, tették mind teljesebbé a reformációképet.

A következő lényeges, a piramis alapját szélesítő lépcsőfokot az 1960-as években induló városkutatás jelentette. A reformáció „városi eseményként” (*urban event* – Arthur G. Dickens) vagy „kommunikációs folyamatként” (*Kommunikations-*

prozeß – Bernd Moeller) való felfogása irányította a figyelmet a reformok kezdeményezőiről, az iratok szerzőiről a befogadói oldalra, az olvasókra, a korábbi kutatásokban igencsak elhanyagolt közemberre. Ez azért is volt lényeges, mert a reformáció mozgalmi sikere, eszméinek meggyökereztetése, gyakorlati alkalmazása elsősorban a városi polgárságnak volt köszönhető.

A reformációkutatásnak ebben a „városi” korszakában kezdtek el foglalkozni a nyilvános vallási disputák témájával, az egyházi reformok jogi és intézményes vonatkozásaival, a korabeli vallásos igényekkel és az ezt kielégíteni hivatott vallási kínálattal, azaz kegyességtörténeti szempontokkal, de mindezeknél fontosabbnak és eredményesebbnek bizonyult a röpirat-irodalom feltárása. Egyoldalas nyomtatványoktól a terjedelmes, gyakran metszetekkel ellátott kiadványokig terjed ezek spektruma, a legnépszerűbbek harminc-negyven kiadást, így akár több tízezres példányszámot is elérhettek, de ami még fontosabb: a vizsgálatba bevont művek száma ezres, míg szerzőiké már százas nagyságrendűvé vált. A röpiratok becsült olvasóközönsége viszont, és az a szélesebb publikum, amelyet felolvasások révén értek el – százezres nagyságrendben –, már lefedte a Német-római Birodalom szinte teljes városi lakosságát. A reformációtörténet forrásbázisa (piramisunk alapja) ezzel hihetetlen módon kiszélesedett.¹

Először a röpirat-irodalom tanulmányozása tette lehetővé, hogy felvetődjék a reformáció egységének a kérdése: felfedezhető-e e sokszínűségben, tantelevényben, burjánzásban (*Wildwuchs* – Franz Lau) valami koherencia, vagy reménytelen zűrzavar (*heilloser Durcheinander* – Péter Katalin)² uralkodik? E kérdésre például a *Reformationstheorien* című kiadvány három szerzője – mint láttuk – három markánsan eltérő választ adott, de már az is rengeteg aprómunkába került, hogy e kérdést egyáltalán fel lehetett tenni.

Bernd Moeller szerint a röpiratok hiteles és reprezentatív képet nyújtanak arról, mit és hogyan prédikáltak a reformáció városaiban. Azokról az egykor elhangzott szavakról nyerünk belőlük információkat, amelyek megváltoztatták a városokat. A röpiratok ugyanakkor híven képezik le azt a nyelvi közeget, diszkurziós teret, amelyben a reformációs kommunikáció zajlott, tisztelve annak határait, feltárva korlátait és felcsillantva lehetőségeit.

A reformációnak mint „vidéki eseménynek” (*rural event* – C. Scott Dixon) a fentiekkel vitázó kutatási programja az 1990-es években fogalmazódott meg. Kettős felismerésből indul ki. Egyrészt azt hangsúlyozza, hogy a városkutatás minden módszertani hozadéka ellenére a reformáció társadalmának csak egy rendkívül szűk szeletét vizsgálja. A falusi lakosság létszámában a városi polgárság sokszorosát teszi ki (a piramis alapja így tovább szélesedik). Másrészt azzal is számol, hogy a reformáció kora a német városfejlődésnek viszonylag kudarcos fejezete, a nyertesek oldalán ugyanekkor inkább a tartományokat, a modernizációs feladatot sikeresen teljesítő fejedelmeket találjuk. Ha a városi reformációt sikertörténetnek látjuk, akkor a fejedelmi reformáció folyamatában még több sikert fedezhetünk föl. Így lesz ennek az újabb történetírási hullámnak egyik kulcsfogalma a territorializáció, a másik pedig az egyházfegyelemtől a társadalmi viselkedési szabályokig a kultúra és az élet minden területét lefedő konfesszionalizáció, a felekezetedesedés (e terminust most nem korszakmegjelölésként használva).³

Mondanom sem kell, hogy a fent bemutatott piramiseffektus nemcsak új és új forrástípusokat vont be a reformáció problémáiról folytatott dialógusba, hanem mindig új és új módszereket is hívott elő, mint a röpiratok esetében a dialektológiai és retorikai elemzést vagy a falusiak mentalitásának vizsgálatánál a történeti antropológiát. A piramis minden egyes újabb lépcsője komplexebb megközelítést tett lehetővé, hol meghaladva, hol megerősítve, hol kiegészítve

„...a röpiratok hiteles és reprezentatív képet nyújtanak arról, mit és hogyan prédikáltak a reformáció városaiban. Azokról az egykor elhangzott szavakról nyerünk belőlük információkat, amelyek megváltoztatták a városokat.”

¹ A röpirat-irodalomból ma több ezer tétel férhető hozzá digitálisan is a 16. századi német bibliográfia, a VD 16. internetes változatán keresztül: www.vd16.de

² PÉTER 1990, 40. o. = PÉTER 1995, 17. o.

³ Magyar nyelvű irodalom: SCHILLING 2003; TUSOR 2008.

a korábbi eredményeket. Ez a szemlélet, ellentétben az ingamoddellel, nem egymással versengő, egymást kizáró elméleteket lát, hanem olyan rendszert, amelyben a régi és az új építőkövek egyaránt szerepet kapnak és a helyükre kerülnek.

A reformációkutatás kiterjesztése a falvakra szükségszerűen vezetett ahhoz a kérdéshez, hogy mi változott a falusi társadalomban, a paraszti mentalitásban a reformáció hatására. A történeti antropológia több képviselője, így a nagy hatású Bob Scribner is arra a meggyőződésre hajlik, hogy a falu semmit vagy nagyon keveset profitált a reformáció célkitűzéseiből.

Az egyszerű korszakolási problémán túl (használható-e, mond-e még valamit „a reformáció kora” kifejezés?) ekkorra égető kérdéssé vált tehát a reformációnak mind a késő középkorhoz, mind a kora újkori felekezeti identitásokhoz való viszonya, azaz a „mi maradt, mi változott?” vizsgálata. A válság, a forradalmi változás, pláne a fejlődés helyett ma már inkább folyamatos átalakulásról, konvergens vagy egymással ellentétes irányba ható útkeresésekről, az élet különböző területein kibontakozó megújulási tendenciákról esik szó a reformációtörténeti irodalomban.

A patrónusoktól a közösségig

A magyarországi reformációkutatásra is alkalmazhatónak tűnik az ismertetett piramismoddell – arra visszavezethető eltérésekkel, hogy a hazai történeti irodalom lényegesen szűkebb, és kevésbé hajlik elméleti és módszertani viták folytatására. Az 1973-ban indult *Humanizmus és reformáció* című monográfiásorozat egyetlen kötetében találni csak terjedelmesebb elméleti-módszertani alapvetést, SZAKÁLY Ferencnél, akivel ezért alább érdemben foglalkozom. Jellemző módon nála, aki e gondolatot félig-meddig a lomtárba is küldi, található a mezőváros-elmélet első részletes kifejtése (1995). Szakályon kívül egyedül Péter Katalint (és nyomában tanítványait, Erdélyi Gabriellát, Molnár Antalt és Őze Sándort) látszanak izgatni a reformációteóriák, mások inkább maguknak tartják meg módszertani gondolataikat. Ettől a gyakorlatiasságtól eltekintve a hazai irodalom meglepően párhuzamosan halad a nemzetközi kutatási trendekkel, szinte fáziskésés nélkül követve őket.

Horváth János irodalomtörténeti áttekintése, *A reformáció jegyében* még a 20. század első felében uralkodó személyiségközpontú megközelítés jegyeit mutatta (rendező elvként a főúri patrónusokat és mecénási köröket használva).⁴ A Horváth számára kézikönyvként rendelkezésre álló legrészletesebb és legmegbízhatóbb történeti mű, ifj. Révész Imre református egyháztörténete is határozottan a földesúri reformáció elmélete mellett érvelt.

Néhány évvel később, 1957-től kezdve (a német városkutatás fellendülésével egy időben) bukkan fel a „mezővárosi reformáció” fogalma. A mezőváros-elmélet képviselői (Klaniczay Tibor, Makkai László, valamint utolsó nyíltsisakos védelmezője, Szakály Ferenc) többszörös hátránya és hiánya igyekeztek megoldást, gyógyírt keresni. Egyrészt a magyarországi városiasodás viszonylag alacsonynak feltételezett foka, másrészt a levéltárak pusztulásából és a művelődési intézmények (egyetem, nyomda) hiányából következő krónikus adatszegénység akadályozta meg, hogy a hazai reformációt is (külföldi mintára) városi eseményként vizsgálják, s a városkutatásban bevált módszerekkel szélesítsék ki a figyelembe vehető forrásbázist. Ráadásul ekkor a Soprontól Brassóig húzódó középkori privilegizált városkaréj levéltárai is többnyire megközelíthetetlennek bizonyultak. Tézisük úgy szólt, hogy a magyar településszerkezetben az ország középső és déli, úgynevezett „városmentes” részén a mezővárosok vették át a városi funkciókat, s ezeknek (főleg marha- és borkereskedelemmel foglalkozó) polgársága lett a reformáció bázisává, meghatározó és formáló erejévé. A hipotézist évtizedekig senkinek sem jutott eszébe vitatni, történészeink az evidencia természetességével tekintették érvényes értelmezési keretnek. (A mezővárosvita jó összefoglalását találni Szakály Ferenc 1995-ös könyvének pro- és epilógusában, a *Budapesti Könyvszemle* 1997-es nyári száma e műnek szentelt tiszteletkörében és a 2001-ben Nagykőrösön rendezett irodalomtörténeti konferencia előadásában).⁵

⁴ HORVÁTH 1957 = HORVÁTH 2006, 7–507. o.

⁵ SZAKÁLY 1995, 9–32., 413–426. o. KUBINYI et al. 1997, 186–201. o. SZABÓ 2005.

Utólag szemlélve az a benyomásom, hogy ugyan a gazdasági és szellemi folyamatokat összekapcsolni igyekvő mezőváros-elmélet jól megfért a marxista történelemszemlélettel, kialakulásában mégsem a marxizmus igényei játszották a fő szerepet, hanem a hazai szükségletek és adottságok, elsősorban a történeti kutatás már említett pragmatikus szempontjai. Ezért sem vált a tézis normatívvá 1989 előtt, s ezért élhette túl jó pár évvel a politikai fordulatot. Az elmélet erős leegyszerősítései és általánosításai ellenére jótékonyan hatott néhány mezőváros reformációjának kutatására (például Debrecen, Gyula, Sárospatak, Tolna), anélkül, hogy komolyan akadályozott volna más irányú, főleg eszmetörténeti kérdésfelvetéseket. A Klaniczay–Makkai-féle irányzat fő hozadéka számomra, hogy túlmutat a név szerint ismert szereplők, a reformátorok és patrónusok tevékenységén, akikre az addigi történetírás (így Révész Imre és Horváth János is) koncentrált, s megpróbálja a reformációt egy-egy közösség ügyeként szemlélni.

A magyarországi nyomdatermés ugyan messze nem volt a német röpirat-irodalomhoz mérhető, a könyvészeti kutatások mégis jelentősen (sokkal jelentősebben, mint a mezőváros-kutatás) hozzájárultak a reformáció forrásbázisának kiszélesítéséhez – érdekes egybeeséssel a német város- és nyomtatványkutatással egy időben. 1971-ben jelent meg a *Régi magyarországi nyomtatványok* (RMNy) első kötete, ennek szerkesztésekor, illetve az adatgyűjtés során a *Magyar Könyvszemle* évfolyamaiban számos datálási, szerzőségi kérdést sikerült megoldani, legendás tévhitek kerültek az őket megillető helyre (többnyire a bibliográfia függelékébe). Az előkészületek alaposságát és a szerkesztők lelkiismeretességét jelzi, hogy az RMNy első kötete (elődjé, az RMK sorsát elkerülve) azóta is alig szorult kiegészítésre, a két legfontosabb újabb lelet (ha az RMK-ban már leírt sárospataki könyvek babiloni fogságától eltekintünk) Huszár Gál első énekeskönyve (RMNy nr. 160.) és Ozorai Imre traktátusának teljes szövege (RMNy nr. 64.). A 16. századi teológiai szövegek hagyományozódásának, fennmaradásának domináns útja – a hazai nyomdaipar minden fogyatékosága (például az egyetemi nyomdák hiánya) ellenére – egyértelműen a sajtó volt, nem pedig a kézirat. A „hogyan prédikáltak?” vagy a „hogyan disputáltak a magyar reformációban?” kérdést ezért nálunk is elsősorban a nyomtatott irodalom alapján lehet megválaszolni, jöllehet a szövegek mennyisége inkább kvalitatív, mint kvantitatív elemzési módszereket enged meg.

A „városi reformáció” módszertani programjának jegyében ezen a területen és erre az időszakra nézve így meglepően kevés kutatás történt, példaként szinte csak Balázs Mihályt (Kolozsvár), Goda Károlyt (Sopron), Guitman Barnabást (Bártfa) és Szegedi Editet (Brassó) tudom említeni.

Péter Katalin nevéhez fűződik a mezővárosi közösségen való túllépés, azaz a paraszti társadalom, „a szegény község” reformációjának, ennek a hihetetlenül forrásszegény területnek a vizsgálata. Ehhez a legtöbb és leghitelesebb adatot az Oláh Miklós-féle, 1559 és 1562 között keletkezett, részben nyomtatott kiadásban is hozzáférhető esztergomi egyházlátogatási jegyzőkönyvek szolgáltatják számára.⁶ Már ennek az egyetlen anyagnak a kutatása is meglepő eredményekhez vezet: a 16. századi Magyarországon nem érvényesült olyasféle elv, hogy „akié a föld, azé a vallás”. Az egyszerű emberek

⁶ PÉTER 2001 = PÉTER 2006. PÉTER 2004, 74–89. o. A forráskiadás: BUCKO 1939, 121–255. o.

(egyéni vagy közösségi) választhattak a régi vagy az új hit között, kérdezhettek, kételkedhetek, dönthettek. A kegyurak csak kivételes esetben szóltak ebbe bele, inkább csak iskoláztatási támogatásukkal befolyásolták a papválasztás folyamatát.⁷ Erdélyi Gabriellának egy időben jóval korábbi és tipikusan mezővárosi közegeből származó anyag alapján végzett mentalitástörténeti vizsgálatai alátámasztják ezt a – vallási kérdésekben – kegyúri passzivitást és közösségi autonómiát (*Gemeindereformation* – Peter Blickle) hangsúlyozó felfogást (ERDÉLYI 2005, 189–202. o.).

Szélesíthető-e tovább a magyarországi reformációkutatás forrásalapja? Az irodalmi művek szintjén valószínűleg kevésbé, legalábbis mind Szakály Ferenc, mind Péter Katalin meglehetősen pesszimistán ítéli meg ezt a kérdést (SZAKÁLY 1995, 16. o. PÉTER 2004, 11. o.), jóllehet határon túli gyűjteményekből elő-előkerülnek még izgalmas szövegek, amelyek

elkerülték a boldog békeidők nagy forráskiadóinak figyelmét. A továbblépésre, a piramisunk homok alatti részének feltérképezésére főleg módszertani újítások, ötletes kerülő utak révén van esély, ahogyan egykor Kubinyi András a peregrinációkutatást használta fel település-földrajzi kérdések tisztázására, vagy ahogy Szakály kísérletezett (nem egészen precízre sikerült) névmutató-elemzéssel (mező)városi rangsort felállítani (SZAKÁLY 1995, 16–27. o.).

Vissza kell még térnem a hazai reformációkutatás autochton elméletére, azaz a mezővárosi reformáció problémájára, amely fent említett eredményei mellett néhány veszélyes egyoldalúságot és rejtetten ható álxiómát is hagyott ránk.

A „mezővárosi reformáció” fogalom használata azért is volt évtizedeken keresztül problematikus, mert két olyan terminust kapcsolt össze, amelyek

külön-külön szorultak volna előzetes meghatározásra, ám ehelyett inkább csak egymás magyarázatához igyekeztek mankót szolgáltatni. A „mezővárosi reformáció” így lett – kissé *circulus vitiosus*ként – egyszerre igazság és módszer, adatokkal alátámasztandó munkahipotézis és a hiányzó adatokat helyettesítő, kézenfekvőnek tetsző történeti magyarázat. A szóba jövő mezővárosok listáját – Kubinyi András település-földrajzi kutatásaiból kiindulva – elsőként Szakály Ferenc próbálta definiálni (kissé eltúlozva ugyan az „igazi” városokkal való szembeállítást), de ő is adós maradt azzal, hogy meghúzza a reformáció hatásának tulajdonítható jelenségek körét, ez a hiány például fájdalmasan mutatkozik meg nála a hagyományos „ferencesreformáció-hipotézis” kritikátlan fenntartásában.⁸

Hogy tovább soroljam a mezővárosi reformáció elméletének terhes örökségét, olyan kérdések keverednek ezek alatt a címkék alatt, mint

- a földesúri és a városi/községi reformáció szembeállítása,
- a magyar és a német nyelvhatár kérdése,
- a hódoltsági és végvári problematika a hazai reformációban, valamint
- a reformáció irányzatainak (főleg a lutherinek és a helvétnek) az elkülönülése.

⁷ KUBINYI 1991 = KUBINYI 1999, 269–286. o. PÉTER 1997. PÉTER 2004, 95–120. o.

⁸ SZAKÁLY 1995, 22., 28. o. Hasonlóan: ÖZE 2006, 81–101. o.

Mint e rövid vázlat jelzi, a historiográfiai esetlegességeken túl az igazi kihívást az jelenti, hogy a többségében német etnikumú, privilegizált jogállású, a török támadásoknak kevésbé kitett s a lutheri irányzatra fogékonyabb Soprontól Brassóig húzódó városkaréj (szabad királyi, szász és bányavárosok, Szakály terminusával „igazi” városok) szemben áll az ország középső, főleg magyarlakta, töröktől megszállt vagy végvárakkal megrakott, úgynevezett „városmentes” részével, ez utóbbi régió meglepő időbeli egybeeséssel szinte ugyanakkor vált a mezőgazdasági árutermelés góciává, amikor a hazai helvét irányzat bölcsőjévé. Ennek e két eltérő társadalmi környezetnek a „mezőváros – igazi város” ellentétpárral való leírása nyilvánvalóan sekélyes és félrevezető. Mindezen témák kezelésére a „mezővárosi” Prokrusztész-keret – mint már a *BUKSZ* tiszteletkörének szerzői is figyelmeztettek, de fél évszázad tapasztalatai alapján bátran leírható – alkalmatlannak bizonyult. Vannak, akik akkora feszültséget látnak a múltbeli viszonyok bonyolultsága és az elmélet skatulyái között, hogy teljesen mellőzik a „mezővárosi” megközelítést (ERDÉLYI 2005, 200–202. o.). Mások remélnek még valamit a „mezővárosi reformáció” javított, finomított változatától.

Molnár Antal több kötetet szentelt a témának, de csak egyiküket látta el provokatív címmel és módszertani előszóval, ez a *Mezőváros és katolicizmus*.⁹ Molnár – az én értelmezésemben – egyszerre igyekszik megmenteni és kitágítani a mezővárosi reformációkutatás öröklött kereteit, s ehhez a német felekezetképződés-felekezetszerveződés teóriában talál magának segítséget. Szegedet és Gyöngyöst mint katolikusnak maradt hódoltsági magyar várost Szakály még inkább a kivételek között tartotta számon, Molnár viszont a „mezőváros és reformáció” problematikába a katolikus felekezetképződést is bevonva, ugyanazon paradigma eseteiként szemléli őket. Munkahipotézise szerint „...a három nagy felekezet egyenlő mértékben örököse a középkori kereszténységnek: a katolikus elsősorban a szervezet, az evangélikus a tanítás, a református pedig a gyakorlat folyamatosságának hangsúlyozásával vitte tovább a középkori egyház tradícióit. [...] az egyes települések (akár mezővárosok) vallási választásáért folyó versengést a lakosság igényeit legjobban kielégítő vallási irányzat, később szervezet nyerte meg. Az egyes települések felekezetválasztása tehát teljességgel attól függött, hogy a lehetséges irányzatok közül az intézményszervezésre alkalmas időpontban melyik oldalról érkezett meg a versenyképes vallási kínálat.” (MOLNÁR 2005, 13. o.)

Az időbeli keretek tágításának minősíthető ugyanakkor az módszer, hogy Molnár a felekezetválasztást és -képződést egyazon folyamat szervesen összetartozó részeként felfogva a 17. századi intézményesedés jelenségeiből következtet az azt megelőző, forrásszerűen megragadhatatlan 16. századi folyamatokra. Ilyen logika alapján feltételezi, hogy amely hódoltsági településeken ferences kolostor vagy hiteles katolikus lelkipásztor működött, ott a reformáció térnyerése nem volt szükségszerű, sőt a helyi katolikus társadalom vallási és művelődési élete egészen hasonló jelenségeket produkált, mint a szomszédos református közösségekben.

A mezővárosi paradigma átértelmezésének tekintem Őze Sándor kísérletét is a vizsgált terület és korszak azonos volta okán, jóllehet ő historiográfiailag inkább az úgynevezett nemzetvitához képest határozza meg kutatási céljait és szempontjait. A reformációt Őze nem a mezővárosokkal, hanem a végvárakkal kapcsolja össze (a két lista helynevei többnyire fedik egymást), s narratívájában ugyanúgy kulcsszerepet szán Szegedi Kis Istvánnak, mint előtte Kathon Géza vagy Szakály Ferenc.¹⁰

A magyarországi reformáció korai történetének alapkérdése a közösségnek és az azt reformáló személyiségnek a viszonya. Az elmúlt évtizedben e körül bontakozott ki a legátfogóbb vita. Mind a két nagy átmenetnek (előbb a lutheri, majd a helvét reformációnak) ez vált a kutatásban központi problémájává: ki a kezdeményező, ki határozza meg az igaz tanítást, ki jelöli ki a követendő utat: a klerikus vagy éppen ellenkezőleg a laikusok gyülekezete? A

⁹ MOLNÁR 2005, 9–14. o.: „Mezőváros és reformáció: egy modell és kérdőjelei”.

¹⁰ ŐZE 2006, 81–82., 129–260. o. KATHONA 1974, 81–193. o. SZAKÁLY 1995, 97–171. o.

legújabb tanulmányokban tanulságos példákat olvasunk olyanra is, hogy a prédikátor formálja gondolataival a közösséget, de a fordítottjára is, amikor mégis a mégoly képzett és tehetséges lelki vezető alkalmazkodik hívei nézeteihez (mint Balázs Mihály bemutatásában Heltai Gáspár a kolozsváriakéhoz). Akad persze tömérdek ellenpélda is hiányzó összhanggal, közösségüknek hátat fordító vagy éppen onnan kiebrudalt papokkal.

Mégis kirajzolódik az a modell, amelynek segítségével a fenti feszültségek és ellentmondások föloldhatóak. A közösség oldalán bonyolult személyi struktúrákat, ingatag egyensúlyi helyzetet, az országos tendenciákat nem feltétlenül leképező helyi erőviszonyokat feltételezhetünk, s ennek a kihívásnak kell megfelelnie, ezekre a problémákra kell

választ találnia a prédikátornak, a reformátornak. A siker titka mindenképpen (a vallásos közösség részéről) az igényes kereslet és (az egyházi hivatal, szolgálat részéről) a versenyképes kínálat találkozása. Kész sablonokkal, merev hitelvi tézisekkel a klerikus nem mehet sokra, sőt szükségszerűen kudarcot vall, ilyenkor még a szónoki kvalitások vagy a személyes varázs sem mindig segít, de ha kreatívan, a problémákra érzékenyen tudja alkalmazni tudományát, teológiai olvasmányait, azaz képes értelmiségi teljesítményre, akkor vezetőjévé tud válni közösségének.

Különösen érdekes a kulcspozíciók és a kulcsszemélyiségek kapcsolata. Az utóbbiakon a „kanonizált”, lexikoncikké vált reformátorokat értem, akiket az irodalomtörténet-írás is régi magyar szerzőként tart számon. De melyek voltak a kulcspozíciók a 16. századi Magyarországon? A katonailag jól védhető, privilegizált „igazi” városok? A főúri udvarok, amelyekre Horváth János koncentrált? A gazdagodó mezővárosok a Makkai–Klaniczay–Szakály-féle elmélet szerint? Vagy a nagyobb területet is ellenőrző végvárok Őze Sándor ötletét követve? A kérdés némileg elméleti is, mert például Sárvár, Pápa, Patak, Gyula egyszerre több kategóriába is sorolható.

A vitézlő rend nemcsak etnikailag és társadalmilag, hanem valószínűleg ideológiailag is igen heterogén volt. Mégsem tudok szabadulni attól a gondolatától, hogy – egy hosszú listát pár névvel összefoglalva – Szegedi Máté Szigetvárt, Szeremlyéni Mihály Kanizsát, Szegedi Kis István Temesvárt, Sztárai Mihály Gyulát mint végvárat minden bizonnyal kulcspozíciónak tekinthette. Olyan állásnak, amelyet érdemes volt betölteniük, amely befolyásban, biztonságban, lehetőségekben vetélkedett városi plébániákkal és udvari prédikátorságokkal.

A végvári helyszíneken a közösségnek és a prédikátornak a fentebb ábrázolthoz hasonló, bonyolult összjátékára, kölcsönhatására kerülhetett sor, még ha ezekből a történetekből jóval kevesebb részletet ismerünk is, mint például a szabad királyi városok esetében. Közvetlen dokumentumok ebből a közegből gyakorlatilag nem maradtak fenn, annál nagyobb becsben kell tartanunk és annál aprólékosabban kell elemeznünk a végvári reformációról szóló közvetett, teológiailag értelmezhető híradásokat, mint például Skaricza Máté Szegedi Kis István-életrajzát, vagy az egrieknek a debreceniek által 1562-ben megfogalmazott hitvallását. Ilyen kerülő utakon lehet föltérképezni a magyarországi reformációkutatásnak ezeket a még mindig fehér foltjait.

Felhasznált irodalom

BUCKO, Vojtech 1939. *Reformné hnutie v arcibiskupstve ostrihomskom do r. 1564. Reformatio in archidioecesi Strigoniensi ad a. 1564.* Unia, Bratislava.

- ERDÉLYI Gabriella 2005. *Egy kolostorper története. Hatalom, vallás és mindennapok a középkor és az újkor határán*. MTA TTI, Budapest. /Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 38./
- HAMM, Berndt – MOELLER, Bernd – WENDEBOURG, Dorothea (szerk.) 1995. *Reformationstheorien. Ein kirchenhistorischer Disput über Einheit und Vielfalt der Reformation*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- HORVÁTH János 1953. *A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2. kiad.: Gondolat, Budapest, 1957. = In: HORVÁTH János 2006. *Horváth János irodalomtörténeti munkái*. 2. köt. Osiris, Budapest. 7–507. o.
- KATHONA Géza 1974. *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. /Humanizmus és reformáció 4./
- KUBINYI András 1991. Plébánosválasztások és egyházközségi önkormányzat a középkori Magyarországon. *Aetas*, 2. 26–46. o. = In: KUBINYI András 1999. *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest. 269–286. o. /Metem-könyvek 22./
- KUBINYI András – BALÁZS Mihály – BENDA Gyula – BÁCSKAI Vera – PÉTER Katalin 1997. Tiszteletkőr. *Budapesti Könyvszemle*, 9. évf. 186–201. o.
- MOLNÁR Antal 2005. *Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest. /Metem-könyvek 49./
- MÜLLER, Gerhard 2004. A szellemtörténetről a reál történetig. *Lelepkész*, 79. évf. 7. sz. 250–255. o.
- ÓZE Sándor 2006. *A határ és a határtalan: identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest. /Metem-könyvek 54./
- PÉTER Katalin 1990. Die Reformation in Ungarn. In: Glatz Ferenc (szerk.): *European Intellectual Trends and Hungary*. MTA, Budapest. 39–52., 40. o. /Etudes Historiques Hongroises 4./ = A reformáció Magyarországon. In: Péter Katalin 1995. *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*. Ráday Gyűjtemény, Budapest. 15–30. /A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai 8./
- PÉTER Katalin 1997. Társadalom és gazdálkodás a kora újkor Sárospatakon. A patakiak csendes ellenállása. *Századok*, 131. évf. 4. sz. 809–856. o.
- PÉTER Katalin 2001. The Way from the Church of the Priest to the Church of the Congregation. In: Andor Eszter – Tóth István György (szerk.): *Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400–1750*. CEU, Budapest. 9–19. o. = Péter Katalin 2006. A pap templomából a gyülekezet templomába vezető út. *Egyháztörténeti Szemle*, 7. évf. 2. sz. 93–104. o.
- PÉTER Katalin 2004. *A reformáció: kényszer vagy választás?* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- SCHILLING, Heinz 2003. Az európai hatalmi rendszer 1600 körül – a kora újkor felekezeti fundamentalizmus és annak meghaladása. *Történelmi Szemle*, 45. évf. 201–212. o.
- SZABÓ András (szerk.) 2005. *Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század)*. Universitas, Budapest. /Historia Litteraria 18./
- SZAKÁLY Ferenc 1995. *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*. Balassi Kiadó, Budapest. /Humanizmus és Reformáció 23./
- TUSOR Péter 2008. Felekezetszerveződés a kora újkorban. *Vigilia*, 73. évf. 1. sz. 12–18. o.

Csepregi Zoltán 1988-ban az Eötvös Loránd Tudományegyetemen latin–ógörög szakán, 1994-ben az Evangélikus Teológiai Akadémia teológus-lelkész szakán végzett, majd 1998-ban a József Attila Tudományegyetem irodalomtudományi doktori programjában szerzett PhD-fokozatot. 2006 és 2010 között az Evangélikus Hittudományi Egyetem rektori tisztségét töltötte be. Az Evangélikus Hittudományi Egyetem Egyháztörténeti Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára, az MTA doktora, a koraújkor protestáns mozgalmak kutatója.

Csepregi
András

„A békességes tűrés világot meggyőző ereje”

Bibó István Krisztus-képe – politikai filozófiájának összefüggésében (I. rész)

A felelős, szabadgondolkodó keresztény

Bibó István 1911. augusztus 7-én született Budapesten. Édesapja, Bibó István (1877–1935) révén a nemesi eredetű alföldi református középosztály örökségét hordozza, édesanyja, Graul Irén (1889–1979) révén pedig művelt katolikus tisztviselők leszármazottja. Édesapja eleinte filozófiával, később néplélektannal foglalkozott. Hivatali pályája 1910-ben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban kezdődött, ahol érdeklődése egyre inkább a népművelés, a könyvtár- és múzeumügy felé fordult. 1924-ben hívták meg a Szegedi Egyetemi Könyvtár igazgatójának: a család ekkor Szegedre költözött, és az apa korai haláláig ott élt. A szülők nagy hatást gyakoroltak fiukra. „Bibó visszaemlékezéseiben elmondja, mennyire mély nyomokat hagyott benne édesanyjának a 19. századi klasszikus irodalmon, különösen Tolsztojon és a katolicizmuson alapuló moralitása – mint ahogy édesapja világos, a németes tudományosságtól oly különböző gondolkodásmódja és protestáns kötelességtudata is egész élete során példaként szolgált számára.” (SZILÁGYI 2001, 8. o.)¹

Bibó a szegedi piarista gimnáziumban érettségizett, majd a szegedi egyetem jogi karán kormányzói és állami kinttéssel jutalmazott disszertációkkal fejezte be tanulmányait. Az 1933/34-es tanévben Bécsben, 1934/35-ben pedig Genfben tanult, és életre szóló szellemi inspirációkat kapott. Nemcsak tudományos ismereteket, hanem mást is, amire később így emlékszik vissza: „...olyan társadalmakkal kerültem szembe, ahol az átlagember viselkedésén meglátszott, hogy ezekben az országokban volt forradalom. És az emberi méltóságnak egy olyan formája jelent meg számomra, amelyről világosan tudnom kellett, hogy ez otthon nagyon csökevényesen létezik csak.” (HUSZÁR–LITVÁN–S. VARGA 1995, 37. o.)

Itthon eleinte bírósági fogalmazóként, később az Igazságügyi Minisztérium tisztviselőjeként dolgozott. Közben ápolta a kapcsolatot diákkori barátaival, különösen az 1942-ben Ukrajnában munkaszolgálatosként elhunyt Reitzer Bélával és a majdani belügyminiszterrel, Erdei Ferencel. Jogelméleti kutatómunkája mellett egyre több figyelmet szentelt a közéletnek is, kapcsolatba került az 1937-ben megalakult Márciusi Fronttal. Ekkoriban fogalmazta meg személyes politikai hitvallását *A szabadságszerető ember tízparancsolata* címmel, amelyből az ötödik parancsolatra úgy tekinthetünk, mint élete vezérelvére. A szabadságszerető ember, írja Bibó, „szüntelenül szem előtt tartja, hogy az emberi szabadság és az emberi méltóság egy és oszthatatlan, és az egyik ember ellen akár társadalmi helyzete, akár származása, akár neme vagy kora címén elkövetett minden sérelem mindenki más szabadságát és méltóságát veszélyezteti: ezért az emberi szabadság

¹ A Bevezetőben foglalt életrajz eredetileg 1985-ben született a francia nyelvű Bibó-válogatáshoz, később, némi módosítással, ez a szöveg lett az 1991-ben Amerikában megjelent angol nyelvű válogatás utószava és a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* német kiadásának előszava is.

minden korlátozása, önkényes letartóztatás, fogva tartás, egyéni vagy hatósági hatalmaskodás s az emberi méltóság mindenféle megalázása ellen azonnal egyúttesen, de ha az rögtön nem lehetséges, magában is fellép...” (Uo. 190. o.)

Ez a szabadságot és felelősséget összekapcsoló elv irányította Bibó István döntéseit, ennek jegyében születtek írásai. Ez közelítette az antifasiszta ellenálláshoz, erre hallgatva vállalt – a saját értékelése szerint csekély, kívülről nézve mégis figyelemre méltó – kockázatot az üldözött zsidóság érdekében. Ezért vállalt lelkesen szerepet a háború utáni újjáépítésben, de közben – ugyanezért – nem osztozott sokak vakhitében, és – megint csak kockázatot vállalva – ezért figyelmeztetett világos szavakkal már 1945-ben a kommunista hatalomgyakorlás veszélyeire. Erre az elvre hallgatva vállalta fel, hogy – az elhallgattatása előtti szinte utolsó pillanatban – nagy tanulmányban dolgozza fel a 20. századi magyar történelem talán legkényesebb problémáját, a magyarság és a zsidóság együttélésének zavarait. Ezért vállalt miniszteri posztot Nagy Imre rövid életű forradalmi kormányában, és ezért tartott ki a forradalom leverése után hónapokig, 1957. májusi letartóztatásáig, mint a szellemi ellenállás egyik vezetője. A börtönből való szabadulása után is e szerint az elv szerint élt. Nem sértődött meg, nem vonult vissza, példás tisztességgel látta el szerény könyvtárosi munkáját, sőt néhány börtönben „felejtett” rabtársa érdekében még Kádár Jánosnak is kész volt levelet írni. De nem egyezett ki a forradalmat eltipró hatalommal. Erről a döntéséről halála előtt egy évvel így beszélt: „Természetesen nincs mit vitatkoznom azokkal, akik úgy vélik, hogy a fennálló hatalommal mindig és minden körülmények között meg kell egyezni, s esetleg a magyarság nehéz történelmét hozzák fel igazolásul. Én ugyancsak ilyen, minden körülmények között a fennálló hatalommal kiegyező, kiegyezéses atmoszférájú világban, a Horthy–Bethlen-féle konszolidációban nevelkedtem fel, ennek hatása alól – alapvetően békeeségeskereső alaptermészetem folytán is – csak lassan szabadultam fel, de egyszer s mindenkorra.

Nem vitatkozhatom, nincs jogom vitatkozni azokkal sem, akik megteszik ezeket a kiegyező gesztusokat, mert annak tudatában vannak, hogy valami mindennél fontosabb ügy van rájuk bízva. Kodály Zoltán elmehegett nemcsak egy értelmes és mértéktartó államhatalom, de akár Rákosi Mátyás rendezvényeire is: neki egy dolga volt, örködni a magyar zenekultúra folytonossága felett. Ma is lehetnek és vannak is minden egyébnél fontosabb dolgok. Amit azonban én a magam számára ilyen rám szabott ügynek tudok, hogy bizonyos felismert állam- és társadalomelméleti igazságokat megfogalmazni próbáljak, abba éppen ezek az elismerő és kiegyező gesztusok illenek bele a legkevésbé.” (Bibó 1990, 737. o.)

Bibó Istvánt halála után két nappal, 1979. május 12-én Szabó Zoltán búcsúztatta el Londonban, a BBC magyar adásában. George Orwell szavai segítségével jellemezte Bibót, egy olyan tanulmányából idézett egy mondatot, amelyben Orwell korának értelmiségét marasztalta el. „A múltban, legalábbis a protestáns századokban, a forradalmiság és az intellektuális integritás összefonódtak: az eretnek – a politika, a morál, a vallás vagy az esztétika területén – olyan ember volt, aki megtagadta, hogy erőszakot tegyen az igazán, a lelkiismeretén.” Orwell szavai legtágabb értelemben akár az 1521-es wormszi birodalmi gyűlés előtt megjelenő Lutherre is vonatkozhatnak, Szabó Zoltán viszont összetéveszthetetlenül 20. századi és közép-európai hangsúlyokkal alkalmazta őket Bibóra. „Bibó Istvánban ez az Orwell által hiányolt, egyedül is helytálló, maga igazában hívő, ezt követő és megvalló embertípus testesült meg, abban a korban, amikor a szellem emberei is a csoportosuláshoz szegődés, pártos elköteleződés, valahová tartozás, hatalomárnyékba kerülés kényelmét keresték. Az Orwell által említett tulajdonságok és képességek ötvözte azonban őbenne azzal a minőségi különbséggel párosult, hogy a lelkiismerete parancsait követő ember értelmének vezérlő csillaga a »nemzetünk java és magunk megmaradása« volt, s politikai gondolkodóként is Bocskayéra emlékeztető kiegyensúlyozó koncepciók vezették. De ha valakiben, őbenne volt meg a bibliai Dániéléhez fogható merészség: helytállásra 1956-ban, a november negyedikét követő hetekben is.” S a nyomaték kedvéért, az

írott változat lábjegyzetében Szabó az Orwell által idézett evangéliumi ének egy versét is közreadta: „Dare to be a Daniel – Dare to stand alone – Dare to have a purpose firm – Dare to make it known.”²

Néhány nappal később, május 21-én Illyés Gyula olyan szavakkal búcsúztatta Bibót az óbudai temetőben, amelyek figyelemre méltó harmóniában voltak az emigráns magyarság értékelésével. Bibót azokhoz a tizenhatodik, tizenhetedik századi prédikátorjelöltekhez hasonlította, „akik az iszonyú dúlások után tájilag és szellemileg visszamocsarasodott országból Utrechtbe és Montpellier-be vergődtek ki ígét tanulni, (...) s akik rendre visszatértek a maláriás falvakba a sárkunyhók közt templomot építeni. Bibó István Genfben járta meg ezt a felső iskolát. (...) Hűséget és bátorságot tanult: klasszikus európaiságot.” (ILLYÉS 1991, 37. o.)

Tíz évvel később, 1989 májusában kerülhetett először sor arra, hogy Bibó emlékének külhoni ápolói és munkásságának magyarországi tisztelői és kutatói együtt konferenciázhattak Magyarországon, Szegeden. Itt hangzott el Kende Péternek az a mondata, amely már nemcsak Bibó jellemét és hivatástudatát állítja bibliai-reformátori összefüggésbe, hanem gondolkodásmódját is kereszténynek nevezi. „Bibót sokféleképpen határozták meg a magyar politikai történetben, de szerintem gondolatrendszerében vitathatatlanul a kereszténység a legfontosabb elem.” Kende megállapítja, hogy „Bibónál a humánus és a kereszténység úgyszólván szinonimák”, s ennek hátterében az áll, hogy Bibó „a keresztény filozófiai alapokról egy liberális jog- és eszmerendszer felé indult el”. Néhány fontos írásának gyors áttekintése alapján bizonyítottnak tekinti, hogy Bibó érvelésében „a felvilágosodás szellemi rendszere és a liberalizmus egész szellemi rendszere nem független a kereszténységtől, hanem annak egyik, talán a legfontosabb aspektusát valósítja meg, abból fejez ki, fejt ki, tesz megvalósíthatóvá valamit, ami a keresztény gondolkodáson belül a liberalizmus közbejötté nélkül nem fejlődött volna ki” (KENDE 1992, 12–13. o.).

Az első szegedi Bibó-konferencia óta több mint húsz év telt el. Azóta több értelmező megkísérelte Bibó gondolkodásának keresztény karakterét részleteiben is kibontani és értékelni; írásait, jelentőségükhöz méltó módon, ebben a tanulmányban még csak nem is érinthetem: feldolgozásukat önálló, részletes munka keretében végezhetném csak el. Ebben az írásomban viszont arra vállalkozom, amire – tudomásom szerint – eddig senki nem tett kísérletet: Bibó István Krisztus-képét és legfontosabb teológiai gondolatait megpróbálom elhelyezni politika-filozófiai munkásságának összefüggéseiben.

Bibó gondolkodásának vezérmotívumai

Bibó István műveinek összkiadása négy vaskos kötetet tesz ki, s ebből a terjedelmes anyagból talán ötven lapot sem tudnánk megtölteni teológiai témájú mondataival. Bibó az általa vizsgált problémák jogi, történeti, politikaelméleti, szociológiai és szociálpszichológiai aspektusaival foglalkozott, az ide sorolható részletes érvelések széles folyamatai között találjuk azokat az erecskéket, amelyeket a szakteológus a teológiai reflexió igényével közelíthet meg. Ezek között az erők között kivételt képez *Az európai társadalomfejlődés értelme* (BIBÓ 1986–1990, 3: 5–123. o.) címet viselő, késői összegző esszé elején olvasható szakasz, ahol egy viszonylag hosszú, megszakítatlan gondolatmenetben mondja el Bibó, hogy mit gondol Krisztusról, Pálról, Ágostonról és az ókori egyház dogmáiról, abból a szempontból, hogy milyen szerepet játszottak az európai társadalomszervezés és politikai gondolkodás máig tartó folyamatának elindulásakor.

² Szó szerinti fordításban: „Volt mersze Dánielnek lenni – Volt mersze egyedül kiállni – Volt mersze, hogy legyen határozott célja – Volt mersze, hogy ezt másokkal is tudassa.” A búcsúztató nyomtatásban először az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem Bibó-összkiadásának első kötetében, a Szabó Zoltán három írásából összeállított bevezető (*Az emelkedő ember; Arnyékvilágban; Utolsó szó*) harmadik részeként jelent meg. SZABÓ 1981, 33. o.

Az európai társadalomfejlődés értelme azért tekinthető Bibó összegző esszéjének, mert benne egy narratívában összeszöve találkoznak Bibó gondolkodásának azokkal a motívumaival, amelyek élete során foglalkoztatták, keresését irányították, döntéseit befolyásolták. Véleményem szerint *öt vezető motívumot* azonosíthatunk, amelyek már mind megjelennek Bibó gondolkodásának *formálódása* során, írói munkásságának az első, 1944-gyel záruló szakaszában. A vezérmotívumok részben egymáshoz kapcsolódóan, részben egymással párhuzamosan, részint teljesen a háttérben maradvá működnek az 1957-tel, Bibó letartóztatásával végződő második, *aktív-kibontakozó* írói szakaszban, végül pedig szervesen összekapcsolódnak az utolsó, *érett-összegző* életszakasz legfontosabb esszéjében. A vezérmotívumok, megjelenésük sorrendjében a következők.

Az első vezérmotívum *a protestantizmus és a hivatásának élő polgár társadalomformáló szerepe*. Bibó legelső publikált írásában, a *Mit jelentett a reformáció az emberiség számára?* (BIBÓ 1928, 2–3. o.) című diákkori előadásában jelenik meg.

A második vezérmotívum *a szabadság élményében gyökerező felelősségvállalás jelentősége*. Először doktori disszertációjában, az 1933-ban elkészített *Kényszer, jog, szabadság* (BIBÓ 1986–1990, 1: 5–147. o.) című munkájában dolgozza ki.

A harmadik vezérmotívum *a kortárs kereszténység lehetőségei a társadalom önismeretének és integritásának erősítésében*. Először *Korunk diagnózisa*³ című, 1943-ban született recenziójában találkozunk vele.

A negyedik vezérmotívum *a félelemben fogant erőszak és a félelmet gyógyító egyensúly szembállítás*. Részletesen először *Az európai egyensúlyról és békéről* (BIBÓ 1986–1990, 1: 295–635. o.) című, 1942 és 1944 között írt, végül befejezetlenül maradt munkájában dolgozza ki.

Az ötödik vezérmotívum *a politikai hatalom számon kérhetősége, megoszthatósága, humanizálhatósága*. Először az 1944-ben publikált *Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom* (BIBÓ 1944, 35–56. o.) című tanulmányában találkozunk vele.

Ez az öt motívum forrott szerves egységbe *Az európai társadalomfejlődés értelme* narratívájában. Az öt motívum kapcsolata kimutatható a Krisztus, Pál, Ágoston és az ókori dogmafejlődés szerepét tárgyaló összefüggő teológiai szakaszban, így ez a ritka teológiai érvelés az egész gondolatmenet *fókuszává* lesz. De a fókusz maga sem homogén, van *centruma* és van *perifériája*: amit Bibó Pálról, Ágostonról és az ókori egyház dogmáiról mond, az alá van rendelve annak, amit Krisztus személyéről állapít meg. Krisztus-képe tehát a fókuszon belül is *normává* emelkedik.

A teológiai szakasz sajátossága ennél fogva abból adódik, hogy az öt motívum találkozását hivatott reprezentálni. Bibó olvasói gyakran csodálkoznak azon, hogy a személyes hitéről szemérmesen hallgató, az egyházas beszédmódot kifejezetten kerülő, teológiai érvelést is csak igen ritkán alkalmazó szerző miért ad összegző érvelésében ilyen meghatározó szerepet Krisztus személyének. Munkásságának második, *aktív-kibontakozó* szakaszában egyetlen alkalommal sem beszél Krisztusról, a harmadik, *érett-összegző* szakaszban is csak ezen a helyen. Az első, *formálódó* szakaszban viszont találunk egy jelentős írást, amelyben a harmadik, a kortárs kereszténység lehetőségeire rákérdező vezérmotívum megjelenésével találkozunk, ennek az írásnak az érvelésében pedig a Krisztusra történő utalás jelentős szerepet kap. Ebből az utalásból nő ki, közel harminc évvel később, a Krisztus-kép. A harmadik motívum az összegző esszé gondolatmenetének *fókuszában* meghatározó szerephez kerül, s a motívumban már itt, kezdetben megfogalmazódó szempontok határozzák meg a Krisztus-kép karakterét.

Ravasz Boriska (1940. június 29-én kötötték házasságot Bibó Istvánnal)

³ BIBÓ 1943, 457–474. o. Újraközlése: BIBÓ 1986–1990, 1: 243–270. o. A szövegben előforduló idézeteket ennek a kiadásnak az oldalszámaival jelölöm.

„Krisztus intenciója”

Mannheim Károly, az akkor már évtizedek óta Nyugat-Európában alkotó tudós, 1943-ban Londonban *Diagnosis of Our Time* címen esszégyűjteményt adott ki, amit Bibó még abban az évben *Korunk diagnózisa* című recenziójában részletesen ismertetett. A kötetet Bibó az európai közösségi élet válságáról szóló irodalom új eseményeként üdvözli, „melyet nem annyira felépítésének és meglátásainak nagyigényű volta tüntet ki, mint inkább az alapvető európai értékekről való, egyszerre mély és gyakorlatias felfogása és a kibontakozás lehetőségeinek szolid, nem egeket rázó, de mégis biztató felvázolása” (BIBÓ 1986–1990, 1: 245. o.). A kötet hét, különböző érdeklődésű hallgatóságok számára tartott előadást tartalmaz, s ezek mind a közösségi élet válságával és az abból kivezető úttal foglalkoznak. A recenzens mind a hét előadást ismerteti, de a legnagyobb figyelmet az utolsó előadásnak szenteli, melyet Mannheim *Új társadalomfilozófia felé* címmel, keresztény gondolkodók előtt mondott el. Az ismertető összefoglalásában Bibó az egész munka legértékesebb darabjának nevezi ezt az előadást, hiszen – véleménye szerint – Mannheim a „végső élettapasztalat” (az eredetiben: *basic experience of life*) fontosságának felismerése során eljut „a keresztyénység erkölcsi hagyatékának ahhoz a – részéről teljesen

szekularizált, de igen mélyen és végig átgondolt – méltatásához, mely művének legnagyobb értéke” (uo. 267. o.).

Az ismertetés szerint Mannheim abból a megállapításból indul ki, hogy „a reneszánsz és a liberalizmus óta a keresztyénység megszűnt a társadalmi élet alapvető rendező és erjesztő eleme lenni, s az emberi élet szabályozását és spiritualizálódását fokozatosan átengedte a társadalom legkülönbözőbb versengő csoportjainak és intézményeinek” (uo. 259. o.). A huszadik század közepére viszont kiderült, hogy a szekuláris intézmények nem képesek biztosítani a tömegtársadalom összetartó erőit. A középkori keresztyénység még képes volt arra, hogy néhány alapvető kép, illetve példázatos tapasztalat (*paradigmatic experience*) segítségével megjelenítse a közösségformáló szerepeket és drámai csomópontokat (mint például a Hős, a Bölcs, a Szűz, a Szent, a

A kép bal szélén Bibó István, balról a harmadik Erdei Ferenc (1930-as évek vége)

Bűnbánó, a Keresztség, a Feloldozás, az Eukharisztia, a Jó pásztor, a Kereszt, a Megváltás), sőt az azóta jórészt szintén elfelejtett racionalista humanizmus kép- és példaanyaga is komoly integráló erőnek bizonyult a maga korában, de ezek a források a 20. század közepére gyakorlatilag ismeretlenné váltak. „Ilyen képek, példázatok és drámai elemek nélkül [viszont] az emberi viselkedés, az emberi jellem és az emberi együttélés teljességgel szétesik.” (uo. 260. o.) A kérdés: képes lehet-e a keresztyénység arra, hogy újra megjelenítse a vallásos gyökerű integráló erőt?

Mannheim (és Bibó) szerint „[a] szükséges integráló erőt a keresztyénységben megtestesült erkölcsi értékmérők kétségtelenül tudnák szolgáltatni, de a tradicionális keresztyén etika szabályai és rendszere erre magukban nem elegendők. (...) Ha tehát azt akarjuk, hogy a társadalmi élet ismét a vallás erőivel itatódjék át, s hogy ezek az erők keresztyén jellegűek legyenek, ez csak úgy lehetséges, ha azok, akik a keresztyén tradíciót képviselik, nem elégednek meg a vallás szokásszerű vagy intézményes formáival, hanem képesek a keresztyénységben adott végső vallásos tapasztalat alapvető forrásaiból meríteni.” (uo. 261. o.).

Mannheim szűkebb szakterülete, a szociológia felől közelíti meg a keresztyénység társadalmi relevanciájának a lehetőségét és feltételeit, és felteszi a kérdést, hogy „a keresztyén gondolkodásnak ebben az új feladatában egyáltalán segítségére jöhet-e a szociológia, az emberi élet dolgainak ez a leginkább szekularizált felfogása” (uo. 262. o.). Úgy véli,

hogy a szociológus nem teheti egyháziassá szaktudománya módszereit, és feltevéseit végig kell vinnie a végső következtetéseikig, akkor is, ha közben vallási tanításokkal kerül összeütközésbe. „Csak így érheti el, hogy megmutatkozzanak számára a szociológiai módszer összes lehetőségei: ugyanakkor viszont megjelennek a módszer határai és korlátai is, és ez az a pont, ahol a teológusnak hivatkoznia kell és lehet a maga mélyebb tapasztalatokon alapuló értékmérőire, nem pedig előbb, amikor ezzel csupán a szociológus munkáját bénítja meg, és eredményeit teszi felemásakká. (...) A teológus oldaláról nézve [tehát] a legfőbb kérdés az, hogy milyen mértékig engedi meg a kísérletező módszer jelentőségét a vallásos gondolkodás keretein belül. Ha azt a felfogást vallja, hogy a társadalmi életre vonatkozó keresztyén igazság bizonyos élesen körülhatárolt megállapításokban foglalható össze, melyek időtlen érvényűek, akkor ezen belül a szociológiai gondolkodásmód számára alig marad hely. Döntő jelentőségű azonban, hogy a keresztyén erkölcsi állásfoglalás lényege nem absztrakt szabályokban, hanem sokkal inkább képekben és példázatokban van lefektetve, amelyek mindig egy adott társadalmi környezetbe beleágyazott konkrét kép segítségével akarnak vezetni. Ez pedig azt a követelményt támasztja minden keresztyén számára, hogy ne a konkrét képet utánozza le, amire esetleg egyáltalán nincs is meg a lehetősége, hanem Krisztus intencióját próbálja átvinni a legkülönbözőbb más helyzetekre, és a társadalmi feltételek változásával újra és újra teremtő munkával ragadja meg azt, amit a változott viszonyokra a keresztyén tanítás alapvető példázatai és mintái mondanak.” (Uo. 262–263. o.)

Mannheim gondolatai – Bibó tolmácsolásában – akár a társadalomtudományok és a teológia együttműködésének minimódszertanaként is értékelhetők. Tanulságos lenne ehhez a módszertanhoz teológiai reflexiót fűzni, de erre most nincs helyünk; csupán azt rögzítem, hogy ehhez a módszertanhoz a későbbiek során Bibó hűségesen ragaszkodott. Ragaszkodott hozzá, hiszen ahogyan a maga tudományát művelte, csak a tudományág belső szabályait követte, keresztyén tudósként sem akart egyházas lenni, és nem volt tekintettel arra, hogy a keresztyén tanítás bármely, korhoz vagy felekezeti tradícióhoz köthető megnyilvánulásának szempontjából mire szabad rákérdezni, és mire nem, milyen következtetésre szabad eljutni, és mire nem. De ragaszkodott hozzá abban a tekintetben is, hogy érzékelt a tudománya lehetőségeinek a határait, és számon tartotta a mélyebb igazságokat és tapasztalatokat. Ennek az ismeretnek élete második, legtermékenyebb, *aktív-kibontakozó* szakaszában csak kivételesen adja jelét (ilyen kivétel a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* (BIBÓ 1986–1990, 2: 621–797. o.) című nagy tanulmányában a felelősségvállalásra, a bűnbánatra és a megbocsátásra vonatkozó gondolatsor), a börtönévek után kezdődő *érett-összegző* szakaszban született írások közül viszont többet is ide sorolhatunk.

Az európai társadalomfejlődés értelme gondolatmenetének első szakaszában található Krisztus-képet úgy tekintem, mint az 1943-as recenzióban szereplő „Krisztus intenciója” lehetőség kidolgozását. Mannheim – és Bibó – a keresztyénység társadalmi relevanciáját abban látta, hogy a keresztyénység képviselői képesek lehetnek arra, hogy Krisztus intencióját, szándékát a maguk számára megragadják, és a közösség válságaival küszködő kortársaik számára széles körben vonzóvá, megragadhatóvá tegyék. A társadalomtudós Bibó az eltelő évtizedek alatt a közösség válságainak szakértőjévé fejlődött, és birtokába került nemcsak megértett összefüggéseknek, hanem megszenvedett tapasztalatoknak is. Élete során először kilépett társadalomtudósi szerepéből, és saját magának teológus partnereként megrajzolta azt a Krisztus-képet, amely hordozója lehet Krisztus ama szándékainak, amelyek az általa leírt problémák megoldása felé vezető úton segítségül, inspirációul szolgálhatnak. Olyan Krisztus-képet alkotott, amelyből teremtő munkával kiemelhető, hogy mi az, amit „a változott viszonyokra”, azaz a közösségnek a jelenben adott problémáira „a keresztyén tanítás alapvető példázatai és mintái mondanak” (uo. 263. o.).

Ha (...) azt akarjuk, hogy a társadalmi élet ismét a vallás erőivel itatódjék át, s hogy ezek az erők keresztyén jellegűek legyenek, ez csak úgy lehetséges, ha azok, akik a keresztyén tradíciót képviselik, nem elégednek meg a vallás szokásszerű vagy intézményes formáival, hanem képesek a keresztyénségben adott végső vallásos tapasztalat alapvető forrásaiból meríteni.

Bibó eljárása csak első látásra meglepő: ha közelebbről megnézzük életművét és személyes helyzetét, inkább szabályszerűnek mondhatjuk. Több olyan írását is ismerjük, amelyben párbeszédessé helyezte a témát, és mintegy előadja, hogy egy adott probléma megoldása érdekében milyen tartalmú és stílusú kommunikáció folyhatna. A példa kedvéért két ilyen szöveget emelek ki. Az első az 1944 nyarán született *Békeajánlat-fogalmazvány* (HUSZÁR–LITVÁN–S. VARGA 1995, 204–211. o.), amelyben a magyar baloldali munkásság és a magyar középosztály képviselőit hozza egy képzelte párbeszéd helyzetébe, amelynek során azok felszámolhatnák kölcsönös féltéseiket és előítéleteiket, hogy egyesíthessék erejüket először Hitlerrel szemben, utána pedig az ország újjáépítésében. Ez az írás akkor ismeretlen maradt. Nem maradt viszont ismeretlen egy jóval későbbi hasonló kísérlet, az 1956-os forradalom lehetséges nemzetközi jelentőségét megmutató és 1957 őszén a bécsi *Die Presse* hasábjain ki is nyomtatott *Magyarország helyzete és a világhelyzet* (BIBÓ 1986–1990, 4: 213–238. o.). Ebben Bibó azt mutatja meg, hogy a forradalom nemzetközi fogadtatása a világ botrányává lett, de a nyugati világ, a nemzetközi kommunizmus és a harmadikutas világpolitikai tényezők egymást is figyelembe vevő politikai rendezése révén még mindig valóra válhatna a forradalomban megszületett, az egész világot jobbá formáló reménység.

Míg a fenti kísérletek nem hagyták el Bibó képzeletének határait, addig teológiai kérdésekről valódi beszélgetéseket is folytathatott, apósával, Ravasz Lászlóval.⁴ A beszélgetések egyetlen nyomát egy vázlatos, csak jóval halála után publikált és valószínűleg 1968-ban készített, hosszú című írásban találjuk meg: *Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna... Bibó István címzetes váci kanonok beszélgetései apósával, Ravasz László bíboros érsekkel a római katolikus egyház újkori történetéről, különös tekintettel a lutheránus és kálvinista kongregációkra. Egyház-, kultúr- és politikatörténeti uchrónia...* (Uo. 265–282. o.) Míg a fenti két példában a valóságos történeti helyzetet közelíti meg Bibó fiktív együtt gondolkodással, addig itt a – játékos – fikcióba ágyazza bele a valóságos beszélgetések tartalmát. Após és veje közismerten kölcsönös bizalomban és megbecsülésben éltek, ezért is igen életszerű, hogy Bibó a számára legfontosabb teológiai kérdéseket éppen Ravasszal beszélte meg. Fikcióba ágyazott beszélgetésük bizonyára számos valódi beszélgetés lenyomatát őrzi, és éppen ezért pontos – természetesen Bibó kezében tartott – tükre lehet a kettőjük teológiai pozíciója között fennálló különbségeknek is. Az itt következő hosszú idézet minden szavát fontosnak tartom, ezért nem rövidítem.

„B. I. (...) felrója R. L.-nek, hogy igehirdetésében, noha a keresztény szabadgondolkodást soha frontálisan nem támadta, ugyanakkor soha nem adott felmentést a keresztény szabadgondolkodók nem hívésére, s az összes csodákra és metafizikai jellegű teológiai tételekre mindig szigorúan hagyományos frazeológiában utalt, vigyázván arra, hogy még a legvégtetesebben korlátozott fundamentalisták számára se adjon okot a botrányozásra, holott köztudomású, hogy nemcsak hogy nem fundamentalista, hanem annak idején a Harnack bíboros nyomán kialakult modern bibliaszemlélet volt rá jelentős formáló hatással. R. L. erre kifejti, hogy pedagógusi működésében soha a legkisebb kétséget nem hagyta afelől, hogy nem fundamentalista, hogy a csodahit nem tartja a keresztény hit lényeges elemének, és tartja magát az Egyház ama tanításához, hogy a dogmák nem abszolút érvényűek, hanem emberi megfogalmazásai az emberi megfogalmazhatóságon túl lévő igazságoknak. Úgy véli azonban, hogy más dolog a teológiai oktatás, és más dolog az igehirdetés. Nem azért, mintha valamiféle egyedül klerikusok számára fenntartott felvilágosodást akarna bevezetni. Hanem azért, mert az igehirdetés nem *elméletek* között való állásfoglalás, hanem a megfeszített Krisztus híradásának átadása, itt tehát nincs helye semmiféle olyan elmefuttatásnak, mely a híveket megzavarja és figyelmüket a lényegről elvonja: azt tehát, ami a keresztény szabadgondolkodásban helyes, a hívek számára nem szabadgondolkodó tételek *közlésével* lehet továbbítani, hanem egy Krisztust olyan közelségbe hozó igehirdetéssel, mely éppen e közelség folytán, minden külön hangsúlyozás és bölcselkedés nélkül, szinte mellékesen teszi feleslegessé a primitív csodahit és a teológiai dogmatizmust. Aki nem tudja Krisztust a hagyományos igehirdetésnél közelebb hozni, annak nincs joga a híveket szabadgondolkodó-tételek

⁴ Ravasz László (1882–1975), a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke 1921-től 1948-ig és 1956-ban.

feltűnéskereső hirdetésével megzavarni, és esetleg ezzel még távolítani is. Ő a maga részéről erre nem érzi jogosultnak magát, és úgy látja, hogy sok divatos modern pap mindent kétségbe vonó és megengedő igehirdetésében több a feltűnési viselkedés, mint az igehirdetés. B. I. mindezt elismeri, de rámutat annak veszélyére, ha az Egyházban a szabadgondolkodás izolálódik, a nagy ébredések viszont újból és újból obszkurantista szellemi formákat vesznek fel.” (Uo. 274–275. o.)

A beszélgetésből leszűrhetjük, hogy az összegző esszére készülődő Bibó változatlanul a Mannheim-recenzió során megfogalmazott elvek szerint igyekezett a társadalmi kihívások számára releváns módon megragadni „Krisztus intencióját”. Az is kiderül, hogy ebben református teológus apósa csak korlátozott segítséget adhatott számára, az igehirdető Ravasz és a társadalomreformer Bibó más-más veszélyekre volt inkább érzékeny. Ennek alapján talán nem túlzás kimondani, hogy Bibó szerint Ravasz nem lett volna képes annak a Krisztus-képnek a megrajzolására, amelyből kiolvashatók lehettek volna Krisztus Bibó által felimert szándékai. Ezek a krisztusi törekvések azokat a megoldásokat inspirálhatták volna, amelyekre a Bibó által sokszor leírt közösségi problémák vártak. Ugyanakkor Ravasz szempontjai formálhatták, árnyalhatták Bibó megoldását. A feladatot teológus partnerrel végül nem oszthatta meg, nem tudunk arról, hogy apósa halála után bárki teológussal komoly beszélgetéseket folytatott volna: neki magának kellett ezt a Krisztus-képet megrajzolnia.

(Folyt. köv.)

Hivatkozott művek

- BIBÓ István 1928. Mit jelentett a reformáció az emberiség számára? *Egyházi Híradó*, november 10. 2–3. o. = HUSZÁR–LITVÁN–S. VARGA 1995, 85–86. o.
- BIBÓ István 1943. Korunk diagnózisa. *Társadalomtudomány*, 23. évf. 4–5. sz. 457–474. o. = BIBÓ 1986–1990, 1: 243–270. o.
- BIBÓ István 1944. Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom. *Társadalomtudomány*, 24. évf. 1–3. sz. 35–56. o. = BIBÓ 1986–1990, 1: 271–294. o.
- BIBÓ István 1986–1990. *Válogatott tanulmányok*. 1–4. köt. Vál. Huszár Tibor. Szerk. Vida István. Magvető, Budapest.
- BIBÓ István 1990. Az 1956 utáni helyzetről. In: BIBÓ 1986–1990, 4: 711–757. o.
- HUSZÁR Tibor – LITVÁN György – S. VARGA Katalin (szerk.) 1995. *Bibó István. Életút dokumentumokban*. 1956-os Intézet – Osiris – Századvég, Budapest.
- ILLYÉS Gyula 1991. Búcsú Bibó Istvántól. In: Réz Pál (szerk.): *Bibó-emlékkönyv*. 1. köt. Századvég Kiadó – EPMSZ, Budapest–Bern. 37–38. o.
- KENDE Péter 1992. Bibó, a rendhagyó egyesítő. *Európai Utas*, 1. sz. 12–13. o. Újraközlése: KENDE Péter 1997. Liberális, nemzeti-népi vagy keresztény-demokrata gondolkodó volt? In: uő (szerk.): *Bibó nyugatról – életben, holtában*. EPMSZ, Basel–Budapest. 201–203. o.
- SZABÓ Zoltán 1981. Bibó Istvánról. In: Tóth János (szerk.): *Bibó István összegyűjtött munkái*. 1. köt. EPMSZ, Bern. 8–35. o.
- SZILÁGYI Sándor 2001. Bevezető. In: uő (szerk.): *Bibó István*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest. 8. o.

Csepregi András evangélikus lelkész, rendszeres teológus. Az Evangélikus Teológiai Akadémián 1987-ben szerzett diplomát, a Durhami Egyetemen pedig 2002-ben védte meg *Two Ways to Freedom: Christianity and Democracy in the Thought of István Bibó and Dietrich Bonhoeffer* című PhD-értekezését. Györkönyben és Budapest-Kelenföldön végzett lelkészi szolgálatot. 1999-től 2010-ig az Evangélikus Hittudományi Egyetem Nyíregyházi Hittanárképző Tagozatának oktatója volt. 2006–2010 között az Oktatási és Kulturális Minisztérium Egyházi Kapcsolatok Titkárságát vezette. Jelenleg a Budapest-Fasori Evangélikus Gimnázium lelkésze.

Deák-Sárosi László

Keresztút (szonettkoszorú)

1. Jézust halálra ítélik

Holtomig ítélnék, odúba raknak,
Beskatulyáznak, mint atyám őket.
Fel is, le is fizetek, egy élet –
Ez ára a szemenszedett haragnak.

Ki vagyok? Ezért kell nemlétebe tűnnöm:
Teremtés-tévedés lettem hitben,
Istennek ember, embernek isten.
Tudják, s nem hiszik, ez egyetlen „bűnöm”.

Egyenként ülnek rá szemben velem
A mérlegelő legnagyobb szellem
Mindig jobbra billenő tányérjába.

Ők balra dőlnek, s az isteni tábla
Bosszúra készítet, s azt bánják hiába.
Közünyük könnyezik, és ha kell nem.

2. Jézus vállalja veszi a keresztet

Közünyük könnyezik, és ha kell nem.
Tekintetük csupa segítség-tudat,
Mégis magam emelem fel a rudat.
A terhet mindenkitől átvettem,

Lelnek újat maguknak helyette,
De egyszer bezárul majd a gyűjtő-kör,
S hiába tudja ezt ember és ökö,
Kintreked többük jó és rossz tette.

Az ajtó titkon és hirtelen zárul,
S bár ezen még a festett arc is ámul,
Nem válogattam, nem ítékeztem,

Csak szolgáltam, és ez lett a veszttem.
Vigyorog a tömeg rajtam kajánul,
Nem botlottam meg, mégis elestem.

3. Jézus először esik el

Nem botlottam meg, mégis elestem.
Végzet kell nekik, de csak úgy, mint látszat:
Porba hull-e az isteni alázat?
Vajon megtörik-e a keresztem?

Híg ez a vigasság, nincs belépő,
Cirkuszból lesz ez majd érték mint műsor,
Megismételve százszor, milliószor,
Így lakhat jól a kíváncsi néző.

Ki itt csipeget, az balga, béna, vak,
Ki reméli azt, hogy elszáll rögtön,
Amint nyert már legendát magának

Látványon édesült kárörömön.
Ki nem várja, hogy az égig nőjön,
Már más világban köszönök így annak.

4. Jézus találkozik édesanyjával

Már más világban köszönök így annak,
Ki nekem emberi testet saját
Testéből kiszakítva adott át.
Bár köztünk el nem bomló szálak vannak,

Meg kell tagadnom őt (s ezért ne bírálj),
Másként, mint engem bármely földi vér,
Mely enyém, s gögje az, mi égig ér.
Királyból lesz koldus, koldusból király,

Barátból néző, gyilkosból testvér,
Ez érték az emberitől eltér.
Anyám és apám közül kell válasszak:

Föld vagy a végtelenbe vivő szárnyak?
Bárki ellen azt szeressem, ki kér,
Ki viszi keresztem, bár e szándék vak.

5. Cirenei Simon viszi Jézus keresztyét

Ki viszi keresztem, bár e szándék vak,
Részt vesz a jutalomsorsoláson,
Esélye van, hogy titkokat lásson,
S földj egy nyári paradicsomi lak.

Ő viszont téli nyaralóra vágyik,
Ezért gerendát gyűjt hozzá s szálfát,
Féligbarátok szeméből szállkát,
Vágya átépül, lesz belőle másik.

Szándéka nyer, sima a küzdelem,
Gyorsan lép, tudja, ha más szögből nézzük,
Nem teszi élre őt a bíró-szem.

Remélnék még, kiknek színes a vérük,
Mélyebbről látszanak, mint (és ez nem trükk)
Ki tiszta arccal vizet mer nekem.

6. Veronika megtörli Jézus arcát

Ki tiszta arccal vizet mer nekem,
Akkor is megelphet titkot és csodát,
Ha igaz forrást csupán mint álmodt lát.
Mit ad, az neki újra megterem,

És nem is sejti, kihez most talált,
Isten, király, ember, csaló vagy balek,
Kiből most készül távozni a lélek,
És parancsra boldog, úgy vár halált.

Védtelen ő, ezért leginkább szabad,
Minden vagyona remény s szerelem,
Mert ily tisztára sár s arany nem tapad.

Gazdag úgy lesz, ha esztelen szellem,
S ha kell, egy cseppből akár tengernyit ad
Annak, ki újra elbukó elem.

7. Jézus második elesése

Annak, ki újra elbukó elem,
Atyám megteremti antilény-mását,
Az ő mindenben ellentétes társát.
Én megyek vele, vagy ő tart velem?

Ki az igazi lény, magam vagy az árny?
Egyikünk vezet, a másik követ,
Jó döntéshez kevés az agyszövet.
Régi életem megroppan, mint egy szárny,

Felkelni túlvilágban kell kapkodjak.
Vezeklés lett társam, egy kísértet,
Alig-bukásra vagyok kísérlét.

Frissen beforrt sebekből kitépett
Erővel suttogok, s ezek csak szavak,
Reményről már csak asszonyok hallgatnak.

8. Jézus beszél az asszonyokhoz

Reményről már csak asszonyok hallgatnak,
Csend itat át minket, mint köveket,
S felszabadul köztünk a szeretet.
Vágyuk olthatatlan, most már vallatnak,

Szóra éheznek, az érzés halvány folt,
Annak sem hisznek, akiért élnek,
Ám testből testbe vágyik a lélek,
Nevén kell neveznem ma mindet: Úgy volt!

Ne sírjanak értem – kérnem hiába,
Testük és lelkük méreggel telt, kába,
S ha nem feszít mérgük, a hiány lép:

Megfojtják egymás gyerekét, s ez épp
Elég, mert a kettes még nem szent szám ma,
A hármas a bűvös, a végzet-kép.

9. Jézus harmadik elesése

A hármas a bűvös, a végzet-kép,
És én a titkos terv szerint elbukok,
Megfejtették ezt szilárd logikusok.
A félelem majdnem hit, s nekik szép,

Új vallást épít erre néhány tudós,
Imádni kezdték az indukciót,
Géppé vált testük és lelkük, ha volt,
Mégis úgy félnek a jövőtől, mint jós,

Mindent úgy vésnek bele a kőbe,
Mintha a jövőjük véges lenne s zárt,
Nem engednek külső jelt a körbe.

Én eltörölném a félelem-határt,
Visszatérne a jelen idő, de
Kifosztanak engem, és ez a nem várt.

10. Jézust megfosztják köntösétől
Kifosztanak engem, és ez a nem várt,
Kell nekik egy fakó, szakadt köntös,
Tépi azt a béna is, és lökdös,
Ronggyal tágít képzeletének határt.

Eladható, eljátszható, osztható,
Értékes lesz egykor majd e bálvány,
Ha nem varázslat, akkor is látvány,
Hitetlenek által is kifosztható.

Nép és pásztor kezdetektől öreg,
Ruhátlanságom most a közönybe márt,
Ilyen testben nincs ige, csak szöveg.

Koldus ne adjon, mert a gőgben tesz kárt.
Bár könnyebb sosem lesz ez a tömeg,
Adnám a vigasztalót s mást, mi nem árt.

11. Jézust keresztre szegezik

Adnám a vigasztalót s mást, mi nem árt,
De most nem én játszhatok bőkezűt,
Ecetet kell innom, mint jó nedűt.
Egy felkent nekem töviskoronát gyárt,

Rendhagyó méltóságom kíván illet.
Keresztre szegeznek a köpködők,
Én másféle törvényen örködök,
És igaz király dönteni nem siet.

Lassú a nézőnek a kínzógép,
S hiányzik neki még néhány felvonás.
Ahogy egy ór belém döf, az megszokás.

E lándzsa ára majd a csúcsra lép,
Az értéket a gyilkos tudja, nem más.
Elveszik mindenem, a szél is tép.

12. Jézus meghal a kereszten
Elveszik mindenem, a szél is tép,
Úgy űzik el a lelkemet, mint e két
Íránytű nélkül eltévedt emberét.
A testük bár vérzik, a lelkük ép,

Késsel gyilkoltak, míg én vigasszal.
Bár én őrzöm még a tömeg igazát,
Az egyén saját nyomorán túl nem lát,
S elveket mint kufár nem magasztal.

Senki sem ért, de van, ki sajnál, s nem árt,
Értük repednek meg a kőhegyek.
Szóljak-e még, vagy áldozat legyek?

Most át kell lépnem a halált, a határt.
Istenem, miért hagytál el? Megyek.
Halott testem is faggatják, mert nem zárt.

13. A halott Jézus és Mária

Halott testem is faggatják, mert nem zárt,
Mindenki bizonyosságot akar,
Olyat, ami végtelen űrt takar.
Csak anyám nem kérdez, ő mindig kívárt.

Érzi, hogy az élet meg nem érthető.
Megsirat engem, mint anya fiát,
Fájdalma nagy, de befele kiált.
Szívet adott s eszet nem a teremtető:

„Miért van rossz és jó meg rút és szép?
E végletek nélkül sem lenne sivár
A föld, melyet felszánt sok éhes nép.

Elveszteni a legapróbb lényt is kár.”
Késő mindent újragondolni, mert már
Tapad kételyük: visszatér ekképp?

14. Jézust sírba teszik

Holtomig ítélnék, odúba raknak,
Közönyük könnyezik, és ha kell nem.
Nem botlottam meg, mégis elestem.
Már más világban köszönök így annak,

Ki viszi keresztem, bár e szándék vak,
Ki tiszta arccal vizet mer nekem,
Annak, ki újra elbukó elem.
Reményről már csak asszonyok hallgatnak.

A hármas a bűvös, a végzet-kép,
Kifosztanak engem, és ez a nem várt,
Adnám a vigasztalót s mást, mi nem árt.

Elveszik mindenem, a szél is tép,
Halott testem is faggatják, mert nem zárt.
Tapad kételyük: visszatér ekképp?

* * *

Az alkotó ember nem megváltó. A költő is folytatja a létért való küzdelmet, akár a napszámos, és a festő is csak színesebbé kívánja tenni az életet, akár a többi kétkezi munkás. Mindenki cipeli a maga keresztjét, és bárki részt vállalhat a maga lehetőségei szerint önmaga és mások hibáinak jóvátételében, feloldásában.

Bár a versciklus egyes szám első személyben vezeti végig az olvasót a keresztúton, ez még nem jelenti azt, hogy a szerző azonosulni kíván Isten Fiával. A szemlélődés módja az emberek azonos távolságról való megfigyelésének igényéből következik. Az idők kezdete óta hasonló hibákkal és erényekkel éljük hétköznapijainkat. Miért ne tehetnénk magunkévá a múlt tanulságait? Keressük meg önmagunkat és a minket körülvevőket e kétévezredes drámában!

Tóth Károly
István

A Magyarországi Evangélikus Egyház és a második világháború

Hazafiasság és békevágy egyházkerületi közgyűléseken és traktátusokban

Bevezetés

Mit mondott a magyarországi evangélikus egyház a második világháború alatt a világháborúról? Alapvetően erre a kérdésre keresem a választ a következő oldalakon. Tudva azt, hogy egységes, hivatalos egyházi álláspontot nem találhatunk ebben a témában sem. A püspökök, egyetemes és egyházkerületi felügyelők megnyilvánulásait vizsgáltam a világháború alatti egyetemes egyházi közgyűléseken, kerületi közgyűléseken, illetve a püspöki jelentésekben és körlevelekben.¹ Azon szempont alapján, hogyan viszonyulnak a kor világpolitikájához, a háború és béke kérdéséhez. Tehát nem áll módomban általános egyháztörténeti összefoglalást nyújtani. Terjedelmi okok és a vizsgált források miatt ez a tanulmány nem tartalmazza a kor sok más fontos témájával, a területi revízióval, a német nemzetiségi-népiségi mozgalommal és a holokauszttal kapcsolatos megnyilvánulásokat sem, bár mind ezer szállal kötődnek a második világháború kérdésköréhez. Arra a kérdésre fókuszálok, hogyan találkozott az evangélikus egyház a kor legfontosabb politikai-társadalmi kérdésével: magával a világháborúval. És különösen arra szeretnék választ találni, hogyan reagáltak legfontosabb tisztségviselői ezekre a találkozásokra. Vajon milyen mértékben alkalmazkodott véleményformálásaiban az evangélikus egyház az általános társadalmi véleményhez?

Háborúról, békéről

Az 1939 és 1940 során tartott egyházkerületi közgyűléseken a püspökök és kerületi felügyelők többsége kitért beszédében a világháború kitörésére, hangsúlyozták az emiatt érzett mélységes fájdalmat, elítélték az új háború embertelenségét, általában nem próbálták védeni egyik hadviselő fél háborús indokait sem, fontosnak tartották, hogy Magyarország ne sodródjon bele a háborúba, és kiemelték a feszült helyzetben a kormányzó és a kormány mögötti összefogás szükségességét. A háború lelki hatásaival kapcsolatban felbukkant az optimizmus, de sokkal

¹ A világháború európai harcainak tartama alatti utolsó közgyűlést a Dunáninnen és a Tiszai Egyházkerület 1944 tavaszán, illetve nyarán tartotta, a másik két egyházkerület és az egyetemes egyház pedig 1943 őszén. A front közeledtével a püspökök akár hónapokon keresztül körlevél útján sem tudtak érintkezni a gyűlekezetekkel. 1944 őszétől 1945 tavaszáig az egyházi vezetőknek kevés lehetőségük volt a hivatalos megszólalásra, így ezeken az oldalakon az 1939 és 1944 közötti megnyilatkozásokkal foglalkozom.

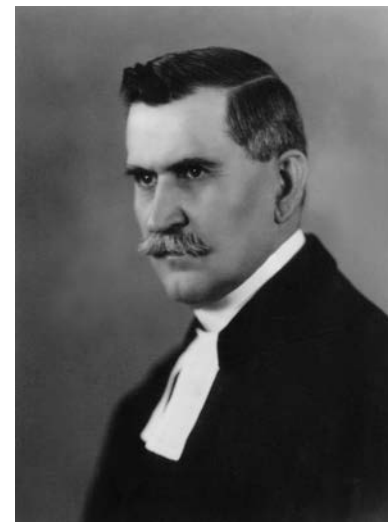
csekélyebb mértékben és biblikusabb óvatossággal, mint az első világháború kezdetén. És sokan már az első hetekben komolyan számot vetettek a lelkiileg is romboló hatásokkal.

Az 1939 novemberében tartott egyetemes közgyűlésen Kapi Béla rangidős püspök bevezető imájából kicsengett a békevágy: „Jöjj, örökkévaló Isten, ennek a békétlen világnak hozd el a Te békességedet!”² Radvánszky Albert egyetemes felügyelő beszédében a háború tényéről elítélően, aggodalommal beszélt. Elsősorban a háború negatív lelki következményeire igyekezett felhívni a figyelmet: a lelki elbizonytalanodás, a hitetlenség terjedése és a háborús szegénység veszélyére. Hangsúlyos volt az afeletti öröm, hogy Magyarország eddig nem sodródott bele a háborúba:

„[Isten] áldása szálljon Magyarország kormányzójára és tanácsosaira, hogy továbbra is megőrizhessék a bölcsességet, amellyel eddig meg tudták akadályozni, hogy a körülöttünk dühöngő háborús tűzvész a magyarság békés hajlékát is lángba borítsa. Mert, Főtisztelendő Egyetemes Közgyűlés, végzetes volna megfélemlenünk arról, hogy vészek környeznek, amelyek, ha hiányzik vezetőkből és vezetettekből a bölcsesség, könnyen végtromlásba dönthetnek.”³ Ez a szempont még 1941 tavaszán is fontos volt. A *Harangszó* című evangélikus néplap is ezt emelte ki Teleki Pál miniszterelnök nekrológjában: „Hogy a körülöttünk évek óta tartó vihardulásban mi, magyarok itthon biztonságban lehettünk, országunkat növelhettük, azt kormányzónk után neki köszönhetjük. [...] Felmérhetetlen nemzetszolgálat volt élete. Ki tudja, nem az lett-e váratlan halála is!”⁴

1940-ben is Kapi Béla püspök írt a legrészletesebben a háború ellen, a béke ügye mellett: „A keresztyénségnek világosan látnia kell, hogy a háború az emberi bűnösség következménye... Bűnösség indítja el útján, s felelőssége az emberek lelkére zuhan. Isten azonban jóra használja. Az emberiséget önismeretre, a való helyzet meglátására és tisztább vágyódásokra ébreszti.” Tudatosító jelleggel idézte az 1937-es oxfordi világkonferencia határozatát: „Ezért a népeket magában foglaló Krisztus-egyháza a háborút feltétel és korlátozás nélkül elítéli. A háború mindig a bűn következménye és kitörése.”

Az egyház háborúban betöltendő feladatát pedig egyértelműen a béke és a szeretet szolgálatában jelölte meg: „A keresztyén szeretet szolgálatának időszaka még előttünk áll. Most is állandóan, a jövőben pedig bizonyára fokozottan biznyságot kell tennünk evangélikus egyházunk keresztyén lelkéről. Nem szabad belefáradnunk a békéért imádkozásba, s kezünknek nem szabad megrestülnie az áldozathozatalban.” (KAPI 1940, 1–5. o.) Tehát Kapi Béla egészen határozottan a béke ügye mellett foglalt állást, rendkívül bátor és evangéliumi módon. Érdekes viszont, hogy a kerületi közgyűlés a püspöki jelentésre válaszul a kor hivatalos retorikájára sokkal inkább hasonlító határozatot fogadott el: „A közgyűlés Isten előtti alázattal látja, hogy a nemzetközi élet és berendezkedés igazságtalanságainak orvoslására a nagyhatalmaknak újból fegyverhez kellett nyúlni...”⁵ Mesterházy Ernő dunántúli egyházkerületi felügyelő ugyanezt a közgyűlést megnyitó beszédében ugyan egyértelművé tette, hogy Magyarországnak a tengelyhatalmak oldalán a helye, de aztán Kapi püspökhöz hasonló hangon szólalt meg: „De tudjuk, hogy ez a világegés megcsúfolása mindannak, amit a szeretet vallása hirdet. Bűnös világ bűnös emberi tevékenységének büntetéseképp jelentkezett, és lehet – reméljük, hogy lehet –, hogy a pusztulás tüzéből sarjad ki

Raffay Sándor

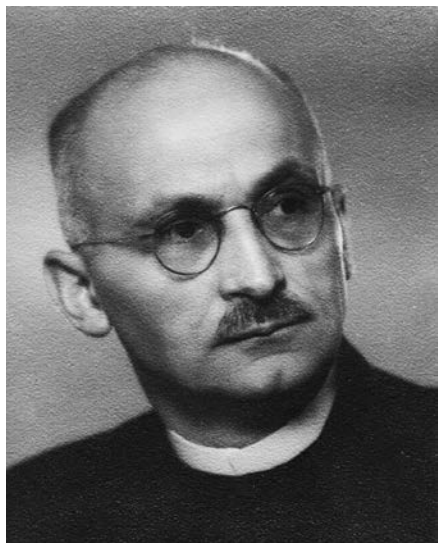
² Az 1939. évi rendes egyetemes közgyűlés jegyzőkönyve, 14. o.

³ Uo. 3–4. o.

⁴ *Harangszó*, 1941. április 13. 117. o.

⁵ Az 1940. évi dunántúli egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve, 13. o.

majd az a jobb, emberi világ...”⁶ Az egyházkerületi elnökségek tagjai általában nem foglaltak állást egyik hadviselő fél mellett sem. Ez alól kivételt jelentett Pesthy Pál bányai kerületi felügyelő, aki az egyházkerületi közgyűlést megnyitó beszédében úgy fogalmazott, hogy a tengelyhatalmak „a békéért küzdenek és munkálkodnak”.⁷ Ugyanazon a közgyűlésen, néhány perccel később Raffay Sándor püspök viszont a háború okaként egyértelműen az önzést, a hatalmaskodást és a bosszút jelölte meg, mégis hozzáfűzte, hogy „a Gondviselés a sok szenvedést új világ formálására szánta”.⁸ Túróczy Zoltán tiszai püspök pedig a világ militarizáltságával párhuzamosan meghirdette az egyház militarizálásnak a programját, az elpacificált kereszténységgel szemben harciasabb kiállás példáját állította kerülete elé (TÚRÓCZY 1940). Ezt 1942-ben úgy pontosította, hogy ebben a háborúban az egyháznak is „hadiüzemmé” kell válnia, de nem véresszájú hadi uszítóként, hanem a pásztorolást kell hadiüzemként végeznie. Így a háborúban élő egyházzal szemben azt tekintette a legfontosabb elvárásnak, hogy több igével, több imádsággal, több szeretettel szolgáljon (TÚRÓCZY 1942).

Túróczy Zoltán

1941-től egyre hangsúlyosabb elemmé vált a harcoló honvédségért érzett felelősségérzet, sokféle módon kifejezték a hálát a frontokon meghozott áldozatért. Attól sem riadtak vissza, hogy Isten áldását kérjék a harcoló honvédségre.⁹ Emellett egyre gyakrabban hívták fel a figyelmet az összefogás fontosságára. A dunántúli egyházkerületi közgyűlés például fontosnak tartotta határozatban kimondani, hogy „egyházkerületünk minden tagjától elvárja a teljes hűséget és minden erőltatását a haza és egyház védelmében és felvirágoztatásában”.¹⁰

1942-ben egyre gyakrabban említették a „belső front” fenntartásával kapcsolatos feladatokat, majd a megszólalásokban jelszóként megjelent a háborús győzelem célja. Kardos Gyula újonnan megválasztott dunáninneni püspök székfoglaló beszédében fontosnak tartotta, hogy bizonyosságot tegyen arról, számára az egyház és a nemzet szolgálata egyenrangú: „A haza és az Egyház egy síkban áll.”¹¹ Mesterházy Ernő dunántúli kerületi felügyelő az egyházkerületi közgyűlést megnyitó beszédében a világháború hátterét értékelte. Az Amerikai Egyesült Államok és Japán között kitört háborúnak az okát elsősorban az Egyesült Államok „szemérmetlen követeléseiben” látta. A világháború két fő kiváltó okának pedig egyrészt az angolszász államoknak azt az önző féltékenységet tartotta, amellyel igyekeztek megakadályozni, hogy a tengelyhatalmak ne részesülhessenek igazságosabb arányban a világ javaiból; másrészt pedig a bolsevizmus világhatalmi törekvéseit. Értékelésében odáig jutott, hogy az angolszász államok csak külsőleg lennének keresztények, lényegükben nem.¹² Kapi Béla dunántúli püspök éves jelentésében viszont igyekezett elhatárolni Magyarország háborús céljait a tengelyhatalmak törekvéseitől: „Minket nem gazdasági érdek fűt és nem területhódítási vágy vezet. Számunkra ez a háború az életjog és életkötelesség háborúja, egzisztenciális háború. [...] ez az akaratunk és vágyódásunk ellenére reánk mért háború számunkra

⁶ Uo. 9–10. o.

⁷ Az 1940. évi bányai egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve, 5. o.

⁸ Uo. 8. o.

⁹ Az 1941. évi rendes egyetemes közgyűlés jegyzőkönyve.

¹⁰ Az 1941. évi dunántúli egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve, 24. o.

¹¹ Az 1942. évi dunáninneni egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve, 28. o.

¹² Az 1942. évi dunántúli egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve, 6–7. o.

önvédelmi és egzisztenciális háború.” Érdekes, hogy a háborús időben szükséges nemzeti egység érdekében annak a fontosságát emelte ki, hogy a magyarságnak meg kell szüntetnie a kiáltó gazdasági és életszínvonalbeli különbségeket, és érvényesíteni az egyetemes emberi jogokat (KAPI 1942, 2–4. o.). Az év során egyre nagyobb figyelem fordult a harcoló katonák és családjaik felé. Szeptember 27-én országosan egységesen istentiszteleti megemlékezés történt az evangélikus templomokban a hősi halált halt honvédekről, október 18-án pedig hadigondozási vasárnapot tartottak.¹³ Túróczy Zoltán tiszai püspök az 1942-es évet már ezzel a mondattal zárta: „Úgy érzem, hogy az új esztendőben nem kérhetek számunkra drágább és időszerűbb ajándékot, mint a békét.” (TÚRÓCZY 1942. december 1.)

1943-ban többen beszéltek már arról, hogy a pusztítás egyre közeledik, az ország két tűz közé szorult, és történelmének talán legnagyobb megpróbáltatása előtt áll, de hálát adtak azért, hogy Magyarország területére nem ért még el a világháború. Az előző évnél is határozottabban emelték ki a nemzeti egység és áldozatvállalás fontosságát. Több beszédben is újra elítélték a háború embertelenségét. Dr. Gaudy László lelkész az Amerikai Egyesült Államok elnökéhez intézett kérést az oroszországi hadifoglyok lelkigondozása érdekében. Radvánszky Albert egyetemes felügyelő drámai szavakkal beszélt arról, hogy a kereszténység válságba jutott, hiszen számtalan embertelenséget visznek végbe a világon a kereszténység égisze alatt.¹⁴ Lichtenstein László tiszai kerületi felügyelő volt az egyetlen az egyházkerületi elnökségek tagjai közül, akinek beszédében még 1943-ban is felbukkant a háborús győzelem reménye.¹⁵ Túróczy Zoltán tiszai püspök jelentésében a háborúban élő egyház számára a legfontosabb feladatnak a vigasztalás szolgálatát nevezte. (TÚRÓCZY 1943).

A püspökök 1944-es jelentéseiből és körleveleiből az embertelen harc, a rettenetes pusztítás drámai képei rajzolódnak ki az olvasó előtt. Többször is hangot adtak annak a meggyőződésnek, hogy az év folyamán egyre fokozódó megpróbáltatások a magyar nemzet történetének legsúlyosabb időszakához tartoznak. Leszögezték, hogy ez a háború nem Isten akarata szerint való, hanem az emberi bűn következménye. Hangsúlyozták, hogy a harc a magyar nemzet szempontjából önvédelmi jellegű, a nemzet megmaradásáért, az európai keresztény értékek védelméért folyik. A püspökök több alkalommal is emlékezés és tisztelet tárgyává, az önfeláldozásban példaképpé tették a harcoló honvédeket, különösen a hősi halottakat. Írásaikban továbbra is ott van a béke reménye. A püspöki körlevelek és jelentések legfontosabb üzenete az év során az áldozatvállalásra, önfeláldozásra, nemzeti összefogásra, helytállásra, engedelmességre, a belső front fenntartására való buzdítás volt. Ezek mellett hangsúlyozták a szeretet kötelességeinek teljesítését a menekültekkel, a bombatámadások áldozataival, az árvákkal és az özvegyekkel szemben. Mind a négy püspök arra kérte lelkészeit, hogy a végső lehetőségig maradjanak gyülekezetükben.¹⁶ Raffay Sándor bányai püspök az 1943–44-es évről szóló, 1944 októberében írt jelentését írásban terjesztette a kerület elé. A háború tombolásával kapcsolatban a kereszténység csődjéről írt, de továbbra is áldozathozatalra buzdított: „minden áldozatot meg tudunk és meg is akarunk hozni hazánkért ...minden felsőségnek engedelmeskedünk az Úrért, és szolgáló készségünkben meg nem fáradunk.” (RAFFAY 1944, 1–3. o.) Kuthy Dezső dunáninneni püspök október 30-ai körlevelében amellet, hogy arra buzdított, „mindenki a végsőkig tartson ki a helyén”, nagyon józan módon politikai önmérsékletre is intett: „Földiekbe vetett bizodalunk sorozatos megszégyenülése után hiu reményeket ne tápláljunk.” (KUTHY 1944, 1. o.) A dunántúli egyházkerület október 12-én tartott, közgyűlést helyettesítő presbitériumi ülése fontosnak tartotta,

¹³ Az 1942. évi rendes egyetemes közgyűlés jegyzőkönyve.

¹⁴ Az 1943. évi rendes egyetemes közgyűlés jegyzőkönyve.

¹⁵ Az 1943. évi tiszai egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve.

¹⁶ RAFFAY 1944; az 1944. évi dunáninneni egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve; TISZAI 1944; KAPI 1944. szeptember; 1944. október.

hogy határozatban biztassa helytállásra az evangélikusságot: „A presbitérium felhívja egyházunk minden tagját, hogy teljes odaadással, rendíthetetlen bizalommal teljesítse a magyar haza és a magyar nemzet iránt kötelességét.”¹⁷ Kapi Béla dunántúli püspök több körlevelében is kiemelte, hogy a háború és a megpróbáltatások az emberi bűn következményei. Ezért az egyház népét is bűnbánatra hívta (KAPI 1944. március; 1944. október). Október 14-i és november 15-i körlevelében Kapi püspök a lelkészeket arra buzdította, hogy vállaljanak munkát a közigazgatási vagy bármilyen közérdekű hátszói feladatok ellátásában, vállaljanak teljes sorsközösséget a néppel, ne fogadjanak el maguknak kivételes helyzetet. Az utóbbi körlevelében arról is számot kellett adnia, hogy a megpróbáltatások következtében „a

vallásosság nem emelkedik, hanem hanyatlak” (KAPI 1944. november 15. 1. o.). A püspök november 29-én magyar és német nyelvű pásztorlevelet intézett a dunántúli gyülekezetekhez, amelyben továbbra is áldozathozatalra kért minden gyülekezeti tagot: „Önfeláldozás, bátorság, halálmegvetés, engedelmesség, összetartás, istenfélelem avasson hősi lélekke.” (KAPI 1944. november 29. 1. o.)

A magyarországi evangélikusság legaktívabb külkapcsolatai a világháború alatt az északi országokhoz kötődtek. 1939-ben ez elsősorban Finnország és Észtország sorsával való együttérzést jelentett a szovjet fenyegetettséggel szemben. Az egyetemes közgyűlés határozatban fejezte ki aggodalmát: „a finn testvérnép egyházi vezetőségét nemzeti történelmének nehéz napjaiban egyházunk meleg együttérzéséről átiratban értesíti, s rokon érzéséről biztosítja az ugyancsak súlyos idöket élő észt nép egyházi vezetőségét is.”¹⁸

1940-ben több fórumon is megemlékeztek a finn nép hősie helytállásáról. Radvánszky Albert egyetemes felügyelő így értékelte a téli háborút: „Lelki büszkeséggel tudjuk és valljuk mi a finneket hitben is testvéreinknek, és hősie megállásukból bizonyosságát vettük annak, hogy ennek a hitnek ma is megvan a csodatevő ereje.” Az evangélikus egyház gyűjtést is folytatott a finnek javára, e célra 44 ezer pengő gyűlt össze.¹⁹

A finn kapcsolatok intenzitását fokozta Molnár Rudolf segédlelkész hosszú kinttartózkodása, amelynek során tanulmányai mellett közreműködött a finn rádió és katonaujságok magyar nyelvű adásaiban és számaiban, és több előadókörutat is tartott.²⁰ 1942 októberében pedig Túröczy Zoltán tiszai püspök és Zongor Endre segédlelkész utazott – a magyar állam képviselőjeként is – Finnországba. A magyar állam 1400 darab, az evangélikus egyház 1000 darab finn nyelvű Újszövetséget küldött velük. Az Országos Luther-Szövetség gyűjtést folytatott a finn gyerekek élelmezésének céljára, amelynek során 34 ezer pengő²¹ gyűlt össze.²² 1943-ban dr. Sarisaalo Aapeli helsinki egyetemi tanár több hónapot töltött Magyarországon, és számos evangélikus gyülekezetben tartott előadást, erősítve a két nép testvériségének a tudatát.²³

Kapi Béla

¹⁷ Az 1944. évi dunántúli egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve, 5. o.

¹⁸ Az 1939. évi rendes egyetemes közgyűlés jegyzőkönyve, 14. o.

¹⁹ Az 1940. évi rendes egyetemes közgyűlés jegyzőkönyve, 5. o.

²⁰ Az 1941. és 1943. évi rendes egyetemes közgyűlés jegyzőkönyve.

²¹ Összehasonlításként: a munkabérek még 1943-ban is zömmel havi 300-400 pengő között alakultak, a tisztviselői bérek pedig 300-500 pengő között. Tehát az 1940-es és az 1941-es gyűjtés összege is meghaladta az átlagos havi munkabérek százszorosát (KOVÁCS 2009).

²² Az 1942. évi rendes egyetemes közgyűlés jegyzőkönyve.

²³ Az 1943. évi rendes egyetemes közgyűlés jegyzőkönyve.

Keresztes hadjárat?

A szovjetellenes hangvétel már a '20-as, '30-as években megfigyelhető az egyházi vezetők megszólalásaiban. Jellemző példa a dunántúli egyházkerület 1939-es közgyűlésére írt püspöki jelentés, amelyben Kapi Béla püspök a Tanácsköztársaság bukásának 20. évfordulója alkalmából felhívta a figyelmet a nemzetietlenség és istenellenesség veszélyére. Behatóan elemezte a Szovjetunió és a kommunizmus aktuális helyzetét, majd leszögezte: „Ha sokszor megfejthetetlennek látszik is a behúnyt-szemű orosz óriás, egészen bizonyosan halálos ellenségünk.” (KAPI 1939, 5. o.)

A Szovjetunió 1941. júniusi megtámadása kapcsán a tengelyhatalmak propagandájában fontos szerepet játszott a *keresztes hadjárat* kifejezés. Az ősz során megtartott egyházkerületi és egyetemes egyházi közgyűléseken a püspökök és felügyelők mind felhívták a figyelmet arra, hogy a világháború jellege megváltozott, mert most már az „istentelen szovjet”, a „keresztyénség ellensége” ellen folyik a harc. De a legtöbben óvatosan fogalmaztak azzal kapcsolatban, hogy milyen értelemben lehet ezt a háborút keresztes hadjáratnak nevezni. Radvánszky Albert egyetemes felügyelő kötelességnek nevezte, hogy Magyarország bekapcsolódott a Szovjetunió elleni háborúba: „Önmagát tagadná meg a magyar, ha nem segítene útját állni és ártalmatlanná tenni nemcsak Európa, hanem az egész kultúrvilág legnagyobb ellenségét: a bolsevizmust.”²⁴ Fontos viszont, hogy beszédében nem vette át a háborús propaganda minden szólását. Keményen fogalmazott a kommunizmussal szemben, de csak a kereszténység, illetve tágabb értelemben a vallás szempontjából értékelte a politikai helyzetet: „Az a hatalom, amely most összeomlóban van, valóban az antikrisztus hatalma, mely nemcsak a keresztyén hitet, de magát a vallást is minden formájában ki akarja irtani. [...] a bolsevizmus elleni háború, legyen annak akármi a politikai oka és célja, abban az értelemben keresztes hadjárat, hogy letöri az antikrisztust, s győzelmes előhaladása nyomán napfényre léphet újból rejtékéből a katakombákba menekült istenhit...”²⁵ Említést tett arról, hogy a háború következtében missziós feladat várhat a magyarországi evangélikusságra Kelet-Európában és Ázsiában. Érdekes, hogy a témával kapcsolatban a közgyűlés külön határozatot is hozott: „...a szovjet elnyomás alól felszabaduló finn-ugor és más turáni testvérnépek evangéliumi missziójának szent ügyét az egyetemes közgyűlés minden hazai evangélikus hívőnek, intézménynek és szervezetnek a lelkiismeretére helyezi azzal a kérelemmel, hogy ezt a ma még szent óhajnak látszó, óriási feladatot igyekezzék Isten segítségével mielőbb maga elé tűzni és annak szolgálatát megkezdeni.”²⁶ Visszatekintve furcsa, hogy ez a téma ilyen komolyan foglalkoztatta az egyházi közvéleményt, de az 1941 nyarán és őszén tapasztalt német katonai sikerek talán kellő indokot szolgáltattak ezekhez a tervekhez.

Sztranyavszky Sándor dunáninneni egyházkerületi felügyelő azt is hangsúlyozta a kommunizmus elleni harccal kapcsolatban, hogy az ellenséges bolsevizmus itthon is leselkedik.²⁷ Mesterházy Ernő dunántúli kerületi felügyelő pedig úgy látta, hogy a német–szovjet háború közvetlen oka az volt, hogy a Szovjetunió nem elégedett meg az eddigi zsákmánnyal, és felsorakoztatta seregeit a tengelyhatalmak ellen.²⁸ Kapi Béla dunántúli püspök viszont komoly tisztánlátással a háború keresztes jellegével kapcsolatban arra figyelmeztetett: „...kíváncsok azonban, hogy a kereszt ne csak jelvény legyen”. És ezzel összefüggésben önkritikusan számvetésre hívta az evangélikus egyházat is, hogy egészen keresztény-e a kereszt jele alatt, és hogy a politika nem irányítja-e itthon is az egyházat (KAPI 1941, 3. o.).

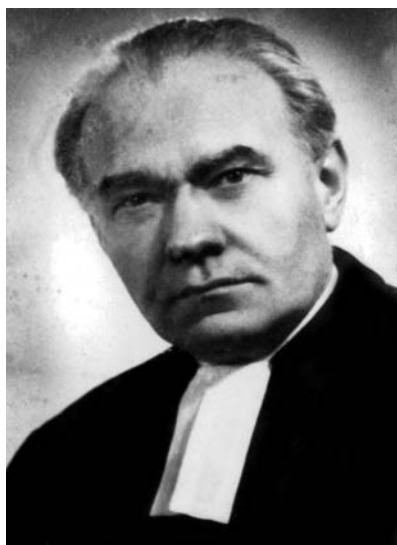
²⁴ Az 1941. évi rendes egyetemes közgyűlés jegyzőkönyve, 13. o.

²⁵ Uo. 15. o.

²⁶ Uo. 82. o.

²⁷ Az 1941. évi dunáninneni egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve.

²⁸ Az 1941. évi dunántúli egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve.

Kuthy Dezső

A témáról a legrészletesebben és leghatározottabban Túróczy Zoltán tiszai püspök írt éves jelentésében. Nem félt ennek a jelzőnek a használatától, de fenntartást ő is megfogalmazott: „Az bizonyos, hogy ha keresztes hádjárat alatt a keresztyénség ellensége ellen indított nemzetközi háborút értünk, akkor teljes joggal lehet ezt a háborút keresztes hádjáratnak nevezni. [...] Aligha volt még háború e világon, melyre ennyi joggal el lehetett mondani: »Hoc Deus vult!«, ez az Isten akarata. Ha azonban azt gondolnánk, hogy e háború keresztes hádjárat jellegénél fogva az egyik fél Isten frontjának nevezhető, a másik pedig a Sátánénak, akkor tévedünk.” Ezzel kapcsolatban írt arról, hogy a Szovjetunióban enyhült a keresztyenüldözés, de szóvá tette az egyház súlyos akadályoztatásait Németországban és Japánban. „Nem lehet tehát ezt a háborút egyszerűen úgy feltüntetni, mint amelyik a keresztyénségért folyik. Az emberi haditervek között nem a keresztyénség a tét.” (TÚRÓCZY 1941, 1–3. o.)

Az evangélikus sajtóban ezek a fenntartások sem árnyalták a képet. A *Harangszó*-ban a Szovjetunió elleni háborúról nem jelent meg olyan álláspont, amely komolyabban eltért volna az állami propagandától. A keleti háború megindulása utáni két lapszám nem volt óvatos a jelzőkkel: „Ezért nézünk együttérző reménységgel a háború új fordulata felé, amely – hisszük – eltakarítja határunkról a vörös veszedelmet.” (HARANGSZÓ 1941. június 29. 212. o.) „Most – úgy látszik, – elérkezett ezzel a nemzeteket elpusztítani

akará fertőző ragállyal való végleges leszámolás ideje. [...] Ez a harc egy tisztulási folyamat megindulását jelenti, amelyből – szeretnénk hinni – a világot meggyőző élő istenhit fog győztesen kikerülni!”²⁹

1942-ben viszont már több püspök is fenntartás nélkül keresztes háborúnak vagy vallásháborúnak nevezte a Szovjetunió elleni háborút. Többen is fontos érvként említették, hogy nyilvánosságra került a Szovjetunió az a terve, hogy lerohanta volna Magyarországot; részben emiatt „ránk kényszerítettnek”, nemzeti kötelezettségnek, önvédelemnek nevezték a háborút. Mesterházy Ernő dunántúli kerületi felügyelő két indokról beszélt azzal kapcsolatban, hogy Magyarország miért a tengelyhatalmak oldalán kapcsolódott be a háborúba: egyrészt mert a tengelyhatalmak voltak azok, akiknek a támogatását a magyarság a közelmúltban megtapasztalhatta; másrészt pedig „nem tűrhettük, hogy északkeleti határainkhoz eljutott örök ellenségünk ott hosszabb ideig megvesse lábát...”³⁰ Túróczy Zoltán tiszai püspök éves jelentésében részletes adatokkal szemléltette a Szovjetunió egyházüldözését, de arról írt, hogy talán csak taktikai okokból, mégis enyhült ez a folyamat (TÚRÓCZY 1942).

1943-ban viszont megint differenciáltabb kép rajzolódik ki az egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvekből. Raffay Sándor bányai püspök újra óvott attól az egyszerűsítéstől, hogy a háború az istentagadás ellen folyik.³¹ Mesterházy Ernő dunántúli kerületi felügyelő pedig már aggódva vázolta fel a fenyegetőnek látszó jövőt, ezzel még jobban hangsúlyozva a háború tétjének a nagyságát: „Egy azonban bizonyosnak látszik. Azon a területen, amely a háború befejeztével a szovjet birodalmat fogja alkotni, és ameddig az ő érdekerülete terjed, ott – megfelelő bolsevista szellemű kormányok segítségével – a kommunista világrend összes közismert következményeivel uralomra jut. [...] fennmaradásunk, jövő fejlődésünk alapfeltétele a szovjet uralomnak határainktól minél távolabbi területre korlátozása.”³²

²⁹ *Harangszó*, 1941. július 6. 216. o.

³⁰ Az 1942. évi dunántúli egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve, 7. o.

³¹ Az 1943. évi bányai egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve.

³² Az 1943. évi dunántúli egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve, 6. o.

Nemzetiszocializmus

A náci Németországgal szemben 1939-ben és 1940-ben a vizsgált megszólalásokban komoly fenntartások figyelhetők meg. Kapi Béla dunántúli püspök 1939 őszén felhívta a figyelmet a Molotov–Ribbentrop-paktum esetleges negatív következményeire az egyházakra nézve, hiszen mind a két totalitárius állam jelentősen szűkítette az egyházak munkaterületét.³³ Így aggódva adott számot a németországi egyházak helyzetéről: „Az állam szinte elbírhatatlan súlyával ránehezedik az egyház külső és belső életére.” A világpolitikai tendenciákból Kapi püspök azt a – valószínűleg részben a német egyházi harcra utaló – következtetést vonta le: „Hitvalló egyházzá kell átalakulnia minden keresztyén egyháznak.” (KAPI 1939, 1–5. o.) Dr. Pesthy Pál bányai kerületi felügyelő beszélt arról, hogy a kor elterjedt állami szerkezete a faj és a vér egysége és az ezeken alapuló totális államfői hatalom. Ezt a tendenciát önmagában nem értékelte, de Magyarország számára nem tartotta alkalmas alapnak, sőt fontosnak tartotta óvni ettől az „importtól” honfitársait: „...meggyőződéses lélekkel fordulok hazám minden fiához, tartson távol magától minden idegen eszmét, óvja meg lelkét a magyar nemzeti eszme részére érintetlenül.”³⁴

1940 és 1943 között gyakran visszatérő elem a püspökök és felügyelők megszólalásaiban az aziránti hála, hogy Magyarországon – sok nemzetközi példával ellentétben – az egyház szabadon működhet. Ez mindenképpen a nemzetiszocializmussal szembeni állásfoglalásként is érthető. Érdekes a dunáninneni egyházkerület 1941. őszi közgyűlésének jegyzőkönyve. Sztranyavszky Sándor egyházkerületi felügyelő megnyitó beszédében úgy fogalmazott, hogy a német hadsereg erejét Isten segíti. Kovács Sándor püspök viszont azt hangsúlyozta: „Kétségtelen és szemmel látható, hogy a faj kultusza megbontja az országok és nemzetek egységét.”³⁵ Raffay Sándor bányai egyházkerületi püspök drámaian vetett számot azzal, hogy a magyar evangélikusság mennyire magára maradt: a Német Evangélikus Külügyi Hivatal megbontja a történelmi egységeket,³⁶ az észak-európai evangélikusok erőtlének, az amerikai evangélikusok távol állnak a magyarságtól.³⁷ Túróczy Zoltán tiszai püspök nemzetközi értékelésében írt arról, hogy a Szovjetunióban – talán csak taktikai okokból – enyhült az egyházüldözés, míg Norvégiában és Németországban nőtt az egyházra gyakorolt nyomás. Ezzel összefüggésben egészen kivételesnek találta, hogy a magyarországi kormányzatnál mekkora megértést és támogatást tapasztalt az egyház iránt (TÚRÓCZY 1942). 1943-ban Radvánszky Albert egyetemes felügyelő drámai szavakkal beszélt arról, hogy a kereszténység válságba jutott, hiszen számtalan embertelenséget visznek végbe a világon a kereszténység zászlaja alatt. A magyar állammal való kapcsolatáról fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy „nem zsarnok itt az állam és nem csatlós az egyház, hanem két hű szövetséges”.³⁸ Kapi Béla dunántúli püspök jelentésében szomorú körképet festett az európai kereszténység nehéz helyzetéről: a szovjet egyházüldözés az engedmények ellenére tovább folytatódott, Németországban egyre inkább félreállították az egyházat, a norvég egyházi harcban pedig egyre

„...a szovjet egyházüldözés az engedmények ellenére tovább folytatódott, Németországban egyre inkább félreállították az egyházat, a norvég egyházi harcban pedig egyre keményebb eszközökkel félemlítették meg a lelkészeket (...). Ezen a háttéren határozott irányvonalat szabott a hazai evangélikus egyház elé: „Prófétai bátorsággal hirdesse nemzeti, állami, társadalmi, gazdasági, szociális életünkben Krisztus örök igazságait.”

³³ Az 1939. évi rendes egyetemes közgyűlés jegyzőkönyve.

³⁴ Az 1939. évi bányai egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve, 6. o.

³⁵ Az 1941. évi dunáninneni egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve, 11. o.

³⁶ A berlini hivatal 1942-ben támogatta a nyugat-bánati evangélikus gyülekezetek külön egyházzá szerveződését.

³⁷ Az 1942. évi bányai egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve.

³⁸ Az 1943. évi rendes egyetemes közgyűlés jegyzőkönyve, 13. o.

keményebb eszközökkel félemlítették meg a lelkészeket és a tanítókat. Ezen a háttéren határozott irányvonalat szabott a hazai evangélikus egyház elé: „Profétai bátorsággal hirdesse nemzeti, állami, társadalmi, gazdasági, szociális életünkben Krisztus örök igazságait.”³⁹ Ekkor már hangot adott annak az aggodalmának, hogy a magyar kormány gyakorlatában is érvényesül az állami totalitás elve, mert az év során több fontos kérdésben is mellőzték az egyházakat. Drámai hangon értékelte a hazai ökumenikus közeledés eredménytelenségét: „...eltapodják a keresztyén egyházakat. Mi pedig úgy teszünk, mintha egyetemes keresztyén egyház nem lenne, hanem csak felekezetek.” (KAPI 1943, 13. o.)

1944. március 19-én a német csapatok megszállták Magyarországot. A bevonuláskor két Waffen-SS-katona megverte a bonyhádi evangélikus lelkészt, a bonyhádi evangélikus gimnázium tanárai pedig tüntetést terveztek a bevonuló német csapatok ellen, de a terv megghiúsult (SPANNENBERGER 2005). Wolf Lajos kelenföldi lelkész, későbbi püspök, miután már előzőleg sikertelenül kérvényezett névmagyarosítást, ettől a naptól önkényesen az Ordass családnevet használta, amit a hatóságok két hónappal később engedélyeztek (TERRAY 1990). Másnap, március 20-án a kormányzat és a közigazgatás számos tisztségviselője és nagy tömeg részvételével tartották meg a budapesti Deák téri templomban a Kossuth Lajos halálának 50. évfordulójára emlékező istentiszteletet. Kapi Béla püspök bátor szavakkal prédikált a nemzet szabadságáról, ami nagy visszhangot keltett, de a püspököt ezért végül nem érte retorzió (KAPI 2004). 1944 őszén a közgyűlési megszólalásokban is szaporodott a német törekvésekkel és a magyar állami-egyházi kapcsolatokkal kapcsolatos kritika vagy legalábbis fenntartás. A tiszai egyházkerület júliusban tartott közgyűlésén Lichtenstein László kerületi felügyelő – távollétében felolvasott – megnyitó beszédében a Sztójay-kormány határozott támogatására kérte a közgyűlést: „Az új kormány a nemzeti örök összefogásának alapján áll... biztosítsuk azt törhetetlen bizalmunkról és támogatásunkról.” Talán nem véletlen, hogy a közgyűlési határozat és így a távirat óvatossággal fogalmazott: „A tiszai evangélikus egyházkerület közgyűlése tisztelettel köszönti Nagyméltóságodat, s kéri Isten áldását nehéz időkben kifejtendő kormányzati működésére.”⁴⁰ (TISZAI 1944, 5., 8. o.) Kapi Béla dunántúli püspök éves jelentésében hangsúlyozta az egyház önálló, a lelkiismeret hangján megszólaló véleményének szerepét a politikai, kormányzati kérdésekben. Ez a kormányzattal szemben némi távolságtartásként értelmezhető (KAPI 1944). Szeptember 26-i körlevelében a lelkészeket a nazarénus munkaszolgálatosok segítésére hívta fel (KAPI 1944. szeptember). Raffay Sándor bányai püspök 1944 októberében írt jelentését írásban terjesztette a kerület elé. Kritikát fogalmazott meg a kormányzattal szemben, mert az sok kérdésben – főleg a tanügy terén – az egyház megkerülésével intézkedett (RAFFAY 1944).

Összegzés

Az evangélikus egyház vezetőinek retorikája számtalan elemét hordozza a kor politikusai, közírói, szónokai véleményének. Sok képpel, jelszóval, irányultsággal egészen hasonló formában találkozhatunk az evangélikus egyház vezetőinél, mint a közélet más szereplőinél. Tetteiket, az általuk képviselt irányvonalat is némileg meghatározta a kor szellemisége. Eseménydús, gondterhelt, tragikus évek követték egymást korszakunkban. A kimondott szónak, a képviselt véleménynek egyre nagyobb súlya volt. És egyre gyakrabban esett szó a szükséges társadalmi, nemzeti egységről. Ez szoros kényszerpályát jelentett az evangélikus egyház vezetői számára is.

Mégis, a szemmel látható kényszerpálya ellenére az a benyomása a megnyilatkozások és visszaemlékezések mai olvasójának, hogy a retorikus elemek átvétele sosem történt teljesen tudattalanul, automatikusan. Úgy tűnik, az

³⁹ Uo. 46. o.

⁴⁰ Az 1944. évi tiszai egyházkerületi közgyűlés jegyzőkönyve, 5., 8. o.

esetenkénti egybehangzást sokkal inkább eredményezte a vállalt sorsközösség és az azonosulás, mintsem a hatalomtól való félelem vagy a megfelelés kényszere. És érdekes módon ahogyan történelmileg szűkül a kényszerpálya, mintha úgy lenne egyre erősebb az önálló megfontolás, a határozott kiállás az evangélikus egyházi vezetők megszólalásaiban, írásaiban és tetteiben. Nem tudták magukat teljesen kivonni a háborús retorika nemzeti áldozatvállalása alól, de határozottan kimondták, hogy a háború nem az Isten szerint való rend része.

Az evangélikus egyház vezetői a történeti kutatások szerint a második világháború korszakában nem tettek meg mindent, amit az utókor elvárna tőlük. De érdemes odafigyelnünk azokra a szavaikra és tetteikre, amelyek igazabbak voltak kortársaikénál.

Hivatkozott művek

- KAPI Béla 1939. *Püspöki jelentés a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület 1939. évi október hó 5. napján Kőszegen tartandó rendes közgyűlése elé.*
- KAPI Béla 1940. *Püspöki jelentés a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület 1940. évi október hó 3. napján Pápán tartandó rendes közgyűlése elé.*
- KAPI Béla 1941. *Püspöki jelentés a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület 1941. évi október hó 3. napjára Sopronba egybehívott rendes évi közgyűlése elé.*
- KAPI Béla 1942. *Püspöki jelentés a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület 1942. évi szeptember hó 17. napjára, Szombathelyre egybehívott rendes évi közgyűlése elé.*
- KAPI Béla 1943. *Püspöki jelentés a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület 1943. évi szeptember hó 23. napjára, Győr szabad királyi városba egybehívott rendes évi közgyűlése elé.*
- KAPI Béla 1944. *Püspöki jelentés a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület 1944. évre egybehívandó rendes évi közgyűlése elé.*
- KAPI Béla 1944. március. *Dunántúli evangélikus püspök IV/1943-44. számú körlevél.* 1944. március 4.
- KAPI Béla 1944. szeptember. *Dunántúli evangélikus püspök IX/1943-44. számú körlevél.* 1944. szeptember 26.
- KAPI Béla 1944. október. *Dunántúli evangélikus püspök I/1944/45. számú körlevél.* 1944. október 14.
- KAPI Béla 1944. november 15. *Dunántúli evangélikus püspök II/1944-45. számú körlevél.* 1944. november 15.
- KAPI Béla 1944. november 29. *Dunántúli evangélikus püspök III/1944-45. számú körlevél.* 1944. november 29.
- KAPI Béla 2004. *Lámpás az oltár számolyán. Kapi Béla püspök feljegyzései életéről és szolgálatáról.* Szerk. Mirák Katalin. Berzsenyi Dániel Evangélikus Gimnázium (Liceum) és Kollégium, Sopron.
- KOVÁCS Tamás 2009. *Csendőrfizetések 1944 áprilisából.* Archivnet 2009. <http://www.archivnet.hu/index.phtml?cikk=314>
- KUTHY Dezső 1944. *A dunáninnyi evangélikus egyházkerület püspökének hivatalos körlevele.* V./1944. 1944. október 30.
- RAFFAY Sándor 1944. *D. Raffay Sándor bányakerületi evangélikus püspök jelentése az 1943-44. közigazgatási évről.*
- SPANNENBERGER Norbert 2005. *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között.* Lucidus Kiadó, Budapest.
- TERRAY László 1990. *Nem tehetett mást.* Ordass Lajos Baráti Kör, Budapest.
- TÚRÓCZY Zoltán 1940. *Püspöki jelentés a tiszai evangélikus egyházkerület 1940 évi augusztus hó 27-én Rimaszombatban tartandó rendes évi közgyűlésére.*
- TÚRÓCZY Zoltán 1941. *Püspöki jelentés a tiszai evangélikus egyházkerület 1941 évi szeptember hó 3-án Rozsnyón tartandó rendes évi közgyűlésére.*
- TÚRÓCZY Zoltán 1942. *Püspöki jelentés a tiszai evangélikus egyházkerület 1942. évi augusztus hó 7-án Miskolcon tartandó rendes évi közgyűlésére.*
- TÚRÓCZY Zoltán 1942. december. *A tiszai evangélikus egyházkerület püspökétől.* XI/1942. szám 1942. december 30.
- TÚRÓCZY Zoltán 1943. *Püspöki jelentés a tiszai evangélikus egyházkerület 1943. évi szeptember hó 1-jén Kassán tartandó rendes évi közgyűlésére.*

A bányai ágostai hitv. evang. egyházkerület Budapesten 1939. évi szeptember hó 7-én tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.

Bányai Ág. Hitv. Evang. Egyházkerület, Budapest.

A bányai ágostai hitv. evang. egyházkerület Budapesten 1940. évi szeptember hó 12-én tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.

Bányai Ág. Hitv. Evang. Egyházkerület, Budapest.

A bányai evang. egyházkerület Budapesten 1942. évi szeptember hó 3-án tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Bányai Ág.

Hitv. Evang. Egyházkerület, Budapest.

A bányai evang. egyházkerület Budapesten 1943. évi szeptember hó 5-én tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Bányai Ág.

Hitv. Evang. Egyházkerület, Budapest.

A dunáninnyi ág. hitv. evangélikus keresztyén egyházkerület 1941. évi október hó 1-jén Tordason tartott rendes évi közgyűlésének jegyzőkönyve. Dunáninnyi Evang. Egyházkerület, Balassagyarmat.

A dunáninnyi ág. hitv. evangélikus keresztyén egyházkerület 1942. évi június hó 19. napján Budapesten tartott rendkívüli s ugyanazon év október hó 1. napján Balassagyarmaton tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Dunáninnyi Evang. Egyházkerület, Balassagyarmat.

A dunáninnyi evangélikus egyházkerület 1944. évi április hó 26. napján Balassagyarmaton megtartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve. Dunáninnyi Evang. Egyházkerület, Balassagyarmat.

A dunántúli evangélikus egyházkerület 1940. évi október hó 3-án Pápán tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Győr.

A dunántúli evangélikus egyházkerület 1941. évi október hó 3-án Sopronban tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Győr.

A dunántúli evangélikus egyházkerület 1942. évi szeptember hó 17-én Szombathelyen tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Győr.

A dunántúli evangélikus egyházkerület 1943. évi szeptember hó 23-án Győrött tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Győr.

A dunántúli evangélikus egyházkerület 1944. október 12-én Sopronban tartott közgyűlést helyettesítő presbitériumi gyűlésének jegyzőkönyve. Győr.

A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem 1939. évi november hó 10. napján, Budapesten tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.

A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem 1940. évi november hó 8. napján, Budapesten tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.

A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem 1941. évi november hó 7. napján Budapesten tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem, Budapest.

A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem 1942. évi november hó 20. napján Budapesten tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem, Budapest.

A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem 1943. évi december hó 3. napján Budapesten tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem, Budapest.

Harangszó – Országos Evangélikus Néplap 1910–1945.

Jegyzőkönyv a tiszai evangélikus egyházkerület 1943. évi szeptember hó 1-én Kassán tartott rendes évi közgyűléséről.

Jegyzőkönyv a tiszai evangélikus egyházkerület 1944. évi július hó 28-án Nyíregyházán tartott rendes évi közgyűléséről.

Tóth Károly István az Evangélikus Hittudományi Egyetemen teológus-lelkész szakot, az ELTE-n pedig történelem szakot végzett. 2009 óta szolgál beosztott lelkészként két Veszprém megyei gyülekezetben, Takácsiban és Homokbödögén.

Reményik-levelek nyomában

Zászkaliczky
Pál (id.)

„Egy lángot adok, ápolod, add tovább” – áll Reményik Sándor¹ sírján a házsongárdi temetőben. Reményik Sándor költészetét két tényező, kereszténysége és magyarsága határozta meg. Ugyanakkor a kisebbségi lét sorsát kezdetben lázadozva,² majd alázattal vállaló, érzékeny hangja miatt hihetetlen kultusz alakult ki körülötte már életében. E kultusz meghatározó bizonyítékait láthatjuk a neki írt levelekben is.

1960 körül néhai Fonyad Pál lelkésztől kaptam lemásolásra Reményik Sándornak Kolozsváron 1941. április 28-án kelt, Rafaela nővérnek címzett levelének kópiáját. Rafaela nővérről mindössze annyit tudtam akkor, hogy a Ranolder Intézet tanítónőképzőjének tanára volt, s az apácarendek feloszlata után nagykanizsai családi körbe húzódott vissza, s a galamboki, majd a mihályi általános iskolában tanított.

Az egykori Ranolder Intézet³ ipari leányiskolát, polgári iskolát és tanítónőképzőt is magában foglalt. A tanítónőképző tanárai közül már csak ketten élnek. Egyikük, Visy Klára nővér két vastag dossziényi anyaggal várt.⁴

Raffaelli Rozina Rafaela nővér olasz szülőktől született 1893-ban. A középiskolát a budapesti Ranolder Intézetben végezte 1911-ben, ezek után jelentkezett az Irgalmas Nővérek Társulatába, ám az ötéves próbaidő alatt elvégezte a polgári iskolai tanárképzőt, ahol magyar-, földrajz- és történelemtanári képesítést szerzett. A magyar nyelven kívül beszélt az olasz, a német és a francia nyelvet. Három éven át a polgári iskolában, majd a tanítóképzőben tanított. Közben, a '30-as években Szegedre küldték az Apponyi Kollégiumba, ahol Sík Sándor növendéke és Radnóti Miklós évfolyamtársa volt. Sík Sándor munkatársának tekintette, Radnótival komoly barátságot ápolt.

A visszaemlékezések tanúsága szerint mint pedagógus a legnagyobbak közé tartozott. A történelmi személyeket emberi erőfeszítéseik, igaz voltak bemutatásával hozta közel tanítványaihoz. A földrajz tanításához maga készítette munkafüzeteket adott, s remekül előkészített kirándulásokat szervezett. Irodalomóráin a kortárs írókat is bemutatta, s már a '30-as években író–olvasó találkozót rendezett. Szervezéseinek nyoma számos íróval, költővel történt levelezése. Közülük Babits Mihály és Szabó Lőrinc levelét Déry Tibor közölte az *Élet és Irodalom* 1969. karácsonyi számában. Supka Géza, Kassák Lajos és Németh

Reményik Sándor

¹ Kolozsvár, 1890 – Kolozsvár, 1941.

² Lásd a *Végvári versek* című ciklust. REMÉNYIK 2008: 1, 48–123. o.

³ Jogutódja a Leövey Klára Gimnázium.

⁴ Kiderült, hogy Rafaela nővér nem egy, de három levelet kapott a költőtől, s megvan mindhárom másolata. A másik dossziében néhai Varga Erzsébet Piroska nővér huszonöt oldalas összeállításából kibomlott a levelek címzettjének hallatlan sokoldalú, értékes munkássága is.

László levele pedig a *Vigilia* 1975. augusztusi számában jelent meg Rónay György bevezető mondataival.⁵ Rónay György Budapesten 1978. február 20-án kelt levelében kérte el Piroska nővértől a Sík- és Reményik-leveleket vagy másolatukat azzal a megjegyzéssel, hogy „Reményik sem közölhetetlen! Előbb látnom kell az anyagot, de biztosan van olyasmi benne, ami jó nekünk.”⁶

Néhány hét múlva Rónay György elhunyt, s a kapott leveleket halála után közölte a *Vigilia* szeptemberi száma.⁷

Rafaella nővér egy egyházi fenntartású pécsi szociális otthonban hunyt el 1988. május 8-án. A gyászjelentésben a következő mondatokat olvashatjuk: „Sugárzó egyéniséggel, sokoldalúan kiművelt szellemiségével s az irgalmas

nővér egyszerűségével 77 éven át oktatott, nevelt szóval, leveleivel és élete példájával. Adta lelke legjavát, hogy ennek a hazának áldozatos édesanyákat és lelkes néptanítókat nevelhessen. Pedagógiai munkásságának színvonalára mutat, hogy 1936-ban az intézet ifjúságának bevonásával kiadta az Irodalmi Ritkaságok sorozatban Kisdi Benedek *Cantus Catholici* című legrégibb katolikus magyar énekeskönyvét.”

A levelek eredetije után kutatva Dobay Pál nyugdíjas erdőmérnökhöz, Reményik-gyűjtőhöz mint a levelek jogos tulajdonosához jutottam. Varga Erzsébet Piroska nővér levele⁸ értelmében. „Az eredeti darabokat addig magamnál tartom, míg testi-szellemi erőim bírják, de ígérem, ha már nem tudom érdeme szerint őrizni ezeket a nekem oly drága kéziratokat, akkor Önhöz juttatom. Arra gondolok, talán még jön idő, mikor érdeme szerint

fogják méltányolni, s akkor ezek a dokumentumok sokat érhetnek egy kutatónak.”

A leveleket, amelyek nem ismert úton kerültek a Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM) levéltárába, hetekkel később vethettem össze a nálam lévő másolatokkal.

⁵ Vö. Tüskés Tibor: Szigetvilág, *Magyar Nemzet*, 2007. júl. 14. melléklet.

⁶ Az 1945 utáni irodalomtörténet-írás – politikai okokból – igen mostohán bánt a költővel.

⁷ Sík Sándor két levele Raffaelli Rafaella nővérnek. In: Raffaelli Rafaella nővér leveleiből. *Vigilia*, 43/9. 1978. szept. 9. 621–623. o. (Dokumentum rovat). Reményik Sándor három levele Raffaelli Rafaella nővérnek. Uo. 624–627. o. Csatolva két vers: *Üres kardhüvely szől és Fény-torony*. Összehasonlítva a Reményik-leveleknek a Vigiliában megjelent, illetve a Petőfi Irodalmi Múzeumban (PIM) található eredeti szövegét, valószínűsíteniünk kellett, hogy Piroska nővér csak a másolatokat adhatta át Rónay Györgynek, mert a harmadik levélből hiányzik a költő által utólag kézzel írt s betoldott mondat, ezenkívül néhány esetben szinte elhanyagolható szócsere-t vettünk észre, illetve egy helyen négy szó hiányzik. Döntésünket, hogy a továbbiakban a levelek teljes szövegükkel szerepelnek, mégis elsősorban az indokolja, hogy Reményik levelei éppen a Rafaella nővérral folytatott levelezés révén lesznek érthetővé, egészen életszerűvé. A költő szinte gyónásszerű nyíltságát a nővér tapintatos figyelmessége, keresztyéni türelme váltotta ki. Varga Erzsébet Piroska nővér szerint (kézirat) Rafaella nővér leveleit Németh László így méltatta: „az igazi keresztyén tanúságtétel iskolapéldái”.

⁸ Vác, 1965. aug. 19. Dobay Pál tulajdona.

Reményik Sándor és Rafaela nővér levelezése

A Petőfi Irodalmi Múzeum levéltára három eredeti levelet őriz a költőtől, s hat levelet Rafaela nővértől.⁹ Időrendi sorba állításuk bizonyossá teszi, hogy ezeken kívül is születtek levelek mindkét részről. Reményik első levelében¹⁰ a még ismeretlen nővér figyelmességét köszöni meg:

Kedves Rafaela Nővér!

1939. nov.

Sáfrán Györgyi Szegedről küldött nekem most egy kis „Csodás-érmet”, amely évek óta nála van, de csak most, ittlétem alatt tudta hozzám eljuttatni...

Hálásan köszönöm. Magammal viszem. Semmi egyebet nem lehet¹¹ már ma Erdélybe bevinni, de ezt még lehet. S úgy lehet, hogy nagy szükségem lesz még rá. Nagyon sajnálom, hogy most nem volt lehetséges az Intézetbe ellátogatnom, ahol, mint hallom, úgy szeretik verseimet. Meleg szeretettel gondolok Mindnyájukra, Tanárookra és Növendékekre, így ismeretlenül is – és várok egy boldog találkozásra.

Mély tisztelettel

Reményik Sándor

Rafaelli R. Rafaela az Irgalmas rendi nővérek öltözetében

Fél évvel később, 1940. április 4-én hívta meg Rafaela nővér a költőt. Leveléről Reményik válaszából¹² tudunk, aki egészségi állapotának romlása, valamint az útlevél beszerzésének nehézsége miatt nem tudja vállalni a pesti utat.

Kolozsvár, 1940. április 18.

Kedves Rafaela Nővér!

Köszönettel vettem ápr. 4-én kelt kedves sorait, meghívásukat intézeti ünnepélyükre. Szomorúan kell tudatnom, hogy nem vagyok abban a helyzetben, hogy szíves és nagyon jóleső meghívásuknak eleget tenni tudjak. És pedig két okból sem tehetem. Először is, mert a tél folyamán egészségi állapotom, sajnos, sokat romlott ismét. Másodszor pedig azért, mert útlevél ügyem nagy nehézségekbe ütközik, és ki tudja, mikor jutok hozzá új útlevélhez. Így le kell mondanom egyelőre, a tavaszra amúgy is tervezett pesti útról.

Fáj, hogy nem tudok örömet szerezni. De, hogy némi kárpótlással mégis szolgáljak, kérem, engedje meg, hogy csatoljam néhány legújabb versemet,¹³ amit még ott nem ismerhetnek. Különben új könyvem készül, amely itt valószínűleg május hó folyamán már meg is jelenik. A könyvnapon, június elején, talán ott is kapható lesz már. S hátha akkor én is künt lehetek, rövid időre legalább.

Szíves elnézését kérve késedelmes és kedvezőtlen válaszóért, vagyok egyébként szolgálatára kész híve mély tisztelettel:

Reményik Sándor

⁹ A nővér leveleit a Vigilia nem közölte.

¹⁰ Postai levelezőlap, dátum: 1939. nov. (postabélyegző: nov. 18.) PIM V.4557/13.1

¹¹ A szövegekben előforduló aláhúzások a költő kiemelési.

¹² A borítékon a címzés: Cluj, Str. Filipescu 6. PIM V.4557/13/2

¹³ A két csatolt vers: *Szeresd az Istent s tégy, amit akarsz.* Kolozsvár, 1940. ápr. 8. REMÉNYIK 2008: 2, 62. o. *Angelus.* Kolozsvár, 1940. febr. 3. Uo. 59. o.

A Kolozsvárt is érintő második bécsi döntés után Rafaela nővér „Drága jó Poétánk!”¹⁴ megszólítással „mondhatatlan boldogsággal és lelkes örömmel” üdvözlö a „költő kedves személyében a hazatért Erdélyt”, s így folytatja: „Adná a jóságos Isten, hogy igazán azt az otthont találják meg az »Anyországban«, amilyennek a 22 év szenvedésén keresztül álmodták (...)” Leveléhez egy egyszerű, de tartalmas „léleknyugtató” imádságot mellékel, s erről úgy vélekedik, hogy azt „Kedves Poétánk is megszereti majd”. A zárásban „biztos találkozásról” van szó a Ranolder Intézetben, ebből az feltételezhető, hogy ezt a levelet megelőzte már egy konkrét meghívást tartalmazó levél.

Ugyanígy hiányzik a sorból Rafaela nővérnek egy levele, amelyben már meghatározott dátumhoz kötött intézeti ünnepre hívta meg a költőt, hiszen a következő levélben annak dátumát hiába keressük.

A meghívásról és a Reményik ünnepi szerepéről szóló levél¹⁵ Rafaela nővér mérhetetlen tapintatáról tanúskodik. Ezt írja: „Úgy gondoljuk, hogy könnyebb lesz Kedves Poétánknak két ízben rövid ideig szavalni, mint egyszer hosszabban”. Ugyanakkor kész az ünnep tervén is módosítani a költő kedvéért: „Ha bármiben kifogásolni vagy módosítani valója volna, kegyeskedjék velünk közölni, mert ennek a kis ünnepünknek fénypontja Reményik Sándor lesz és mindennél fontosabb nekünk, hogy ő jól érezze magát köztünk és lehetőleg öröme teljék bennünk.” A nővér arra is gondol, hogy a költő mégsem érkezik meg hívására, ezért így folytatja:

Épen azért szabadjon még egy kérést is előterjeszteniünk. Félve gondolunk rá, hogy Kedves Poétánkat esetleg gyengélkedése miatt nélkülöznünk kellene. Erre a nekünk fájdalmas esetre úgy gondoltuk, hogy Tamási Áront hívnók meg helyette. Nem lenne szerénytelenség, ha Kedves Poétánk útján kérdeznók meg őt, hogy hajlandó lenne-e ő képviselni műsorunkban egy rövid elbeszéléssel az élő erdélyi irodalmat? Vagy inkább mást kérjünk? Ezek a szinte bizalmas kérések és megbeszélések csak azt mutassák kedves Poétánknak, hogy régóta közel érezzük magunkhoz és már alig várjuk, hogy szerény intézetünkben üdvözülhessük. Igen kevés lesz a külsőség, amivel megtisztelhetjük, amint igen kevés és szürke volt az, amit első találkozásunkkor – a Kisf. Társ. közgyűlésén – mutattam (pedig milyen szépeket szerettem volna mondani!), de régi vágyódással és csöndes, meleg örömmel látjuk, s ez bizonyára elfeledteti a külső fény hiányát.

Feleletét nagyon várva mély tisztelettel és nagy szeretettel üdvözlöm az egész Randolder-intézet apraja-nagyja nevében

Bp. 1941. márc. 31.

Rafaela nővér

Ezek után a költő helyett ismét csak levél¹⁶ érkezett, őszinte, megrázó hangú és tartalmú vallomás a költő szorongásairól, belső vívódásairól. A magát „néha az örület, néha az öngyilkosság határán érző” költő kapaszkodik ezekkel az önfeltárással kezdő sorokkal abba a nővérbe, testvérbe, „aki hivatásánál fogva egészen Istenben gyökerezik, akinek mintegy gyónni lehet, ismeretlenül is”.

Kolozsvár, 1941. április 28. hétfő reggel

Kedves jó Rafaela Nővér!

Nem tudom, egyáltalán, van-e mentség Isten és ember előtt számomra azért a minősíthetetlen magatartásért, hogy olyan égetően sürgős, számomra annyi megtisztelő, szeretetet mutató leveleire nem tudtam hamarabb válaszolni. Látszólag talán nincs ilyen mentség, de Isten, aki mindenek tudója, aki mindenek legbelső okát és a legkegyetlenebb törvényszerűségeknek is talán célját látja – hátha megadja a felmentést nekem is.

¹⁴ Budapest, 1940. szept. 10. PIM V.4767/99/1. (A második bécsi döntés időpontja: 1940. aug. 30.)

¹⁵ Budapest, 1941. márc. 31. PIM V.4767/99/2.

¹⁶ PIM V. 4557/13/1-3

Nem is hetek, de hónapok óta halmozódnak asztalomon s fiókjaiban az el nem intézett levelek, írások, köz- és magánjellegű dolgok, s nekem nincs egy szikra erőm ahhoz, hogy határozzak, döntsek, nekifogjak valaminek, kiválasszam a nagy anyag közül a legsürgősebb tennivalókat, és a – legkedvesebbeket, a leginkább szívem-lelkem szerint valókat, a legnemesebb szolgálatra hívókat és kötelezőket. Úgy látszik, az idegek végső kimerülése ez.

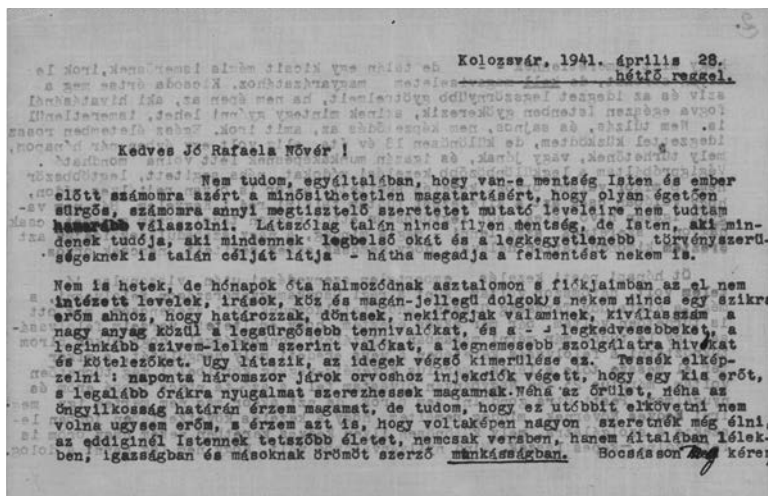
Tessék elképzelni: naponta háromszor járok orvoshoz injekciók végett, hogy egy kis erőt, s legalább órákra nyugalmat szerezhesek magamnak. Néha az örület, néha az öngyilkosság határán érzem magamat, de tudom, hogy ez utóbbit elkövetni nem volna úgy sem erőm, s érzem azt is, hogy voltaképpen nagyon szeretnék még élni, az ed-

diginél Istennek tetszőbb életet, nemcsak versben, hanem általában lélekben, igazságban s másoknak örömet szerző munkásságban. Bocsásson meg, kérem, hogy mint ismeretlennek, – de talán egy kicsit mégis ismerősnek, írok le ilyen sorokat, de

kell magaviseletem magyarázatához. Kicsoda értse meg a szív és az idegzet legszörnyűbb gyötrelmeit, ha nem éppen az, aki hivatásánál fogva egészen Istenben gyökerezik, akinek mintegy gyónni lehet, ismeretlenül is. Nem túlzás, és sajnos, nem képzelődés az, amit írok. Egész életemben rossz idegzzettel küszködtem, de különösen 18 év óta alig volt egy évben pár hónapom, mely tűrhetőnek vagy jónak, és igazán munkaképesnek lett volna mondható. Végigpróbáltam a legkülönbözőbb kezelési módokat, néha segített, legtöbbször nem. S amikor valami orvosi kezelés segített, akkor is, olyan rejtélyes módon, hogy valóban csak azt a kifejezést

tudtam találni reá: Kegyelem. Bár nem vagyok igazán hívó lélek, sőt legtöbbször ettől nagyon távol érzem magam, csak nagyon szeretnék azzá lenni – mégis mindég, a nagy szabadulások idején azt éreztem kimondhatatlan hálával, hogy nemcsak ember segített, nemcsak orvos.

Öt hónapi pesti kezelés embertelen szenvedései után, viszonylag jó telem volt, háromszor voltam künt a régi Csonkamagyarországon felolvasni, s még a Kisfaludy Társaság ülésén, ahol találkozunk volt szerencsém, még ott is tűrhetően voltam, bár már akkor éreztem, hogy erőltetett verseim felolvasása. Úgy le tudom már mérni magamban hajszálnyi pontossággal, hogy mikor bírom tükröztetni a felolvasás keretében a vers eredeti mély hangulatát, s mikor tér el messze tőle a lélek. Március közepéig-végéig körülbelül még tűrhetően voltam, március 23-án Nagybányán olvastam fel, s azóta nincs többé erőm és nyugalmam. Pesti útra gondolni sem bírok, de ezt akkor még nem mertem így megírni Kedves Nővérnek, mindég reméltem, hogy a kezelés következtében jobban leszek, s a szolgálatára, mely különösen ilyen kedves keretben, nekem nagy öröm is lett volna, – képes leszek. Mind nyilvánvalóbbá vált, hogy nem fog menni a dolog. Öszintén megvallom, hogy közben meg is feledkeztem az egésztől a sok gyötrelmem között, – különböző meghívásokat voltam kénytelen elhárítani magamtól. Így Erdélyben, az én drága, most csonka Erdélyemben is. Székelyudvarhelyre, Sepsiszentgyörgyre hívtak, azt is csak lemondással tudtam fogadni már. Ezt a levelet is egy jó nyugtató injekció hatása alatt írom. Orvosom azt mondja, hogy bizony, ez még hetekig így fog menni. Tehát az annyszor tervezett kedves együttlétről – a Ranolder-Intézetben, az idén megint le kell mondanom. Ha tudná Kedves jó Nővér, hogy „világos” és világosan fájó pillanataimban mennyire fájnak nekem magamnak ezek a dolgok, bizonyára elnéző lenne. Hiszen tudom, mindenképpen az. Azért írok ilyen bizalommal mindenről, ami velem kapcsolatos. Ilyen körülmények között csináltam a Rendezőségnek meg egy nagy bajt, azt, hogy Tamási Áronnak is elfelejtettem szólni, igaz, nem igen találkozunk, mert őt másfelé köti

le hivatása. Különb is azt hiszem, nem vállalta volna, mert egyedül nemigen szokott ilyesmit vállalni, inkább, ha valamelyik erdélyi irodalmi csoport, például a Helikon rendez közös felolvasó körutat. Legutóbb Nagybányára kellett volna jönnie, s az utolsó percben visszamondta, akkor talán ő is betegsége miatt. Így most nagy zavarba hoztam a Rendezőseget. Nagyon szégyelem, főleg a késői értesítést, ezt próbáltam megmagyarázni, s reá mentséget

keresni. Csatoltan küldök néhány olyan költeményt,¹⁷ melyet ott nemigen ismerhetnek, s küldöm főleg legutolsó, pár nappal ezelőtt írt versemet, mely sehol meg nem jelent. Azt hiszem, híven tükrözi utolsó heteim testi-lelki állapotát, de talán egész életem vissza-visszatérő motívumát is. Ezeket a részben nagyon régi, de ismeretlen, részben új verseimet tessék belátás szerint felhasználni, előadatni.

Vasárnap múlt egy hete, a budapesti Angol Kisasszonyok Intézete volt nálam: öt nővér, gondolom, három világi tanár és 65 leány. Úgy szorongtak két szobámban, mint a heringek, de legjobban szorongtam én belül, mert egészen lélektelen voltam, ahogy a vers mondja: Üres kardhüvely. Ők pedig jöttek látni s hallani a „nagy költőt”. Soha keservesebb kontraszt! Az egyik tanár beszédet tartott arról, hogy mi voltam én 22 éven át az erdélyi és az egész magyarságnak!! – Hallgattam a megrisztelő és meleg szavakat, közben gondoltam: én? Ezek a szavak egy idegen embernek, mindenesetre egy távollévő léleknek szólnak. Aztán autogramokat adtam a leányoknak, s nem értettem, hogy minek örülnek úgy.

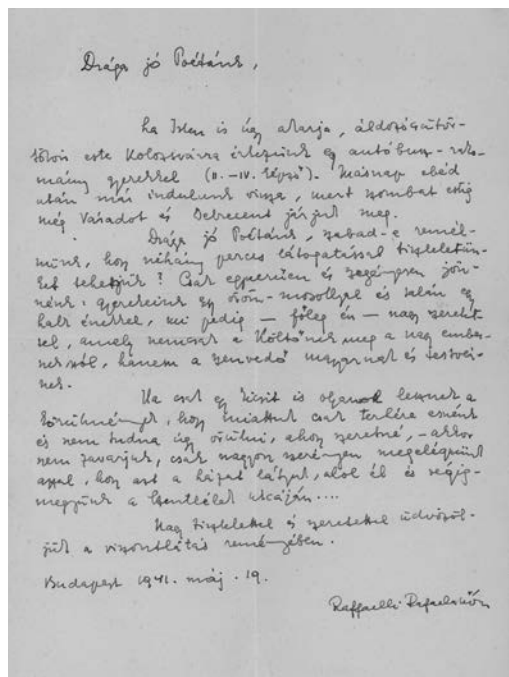
Az utóbbi hetek részben sötét és fájdalmas, részben dicsőséges eseményei, de az én egyéni és általános, saját és a magyar sors átgondolása nagyon elmélyítették az én betegséget is. Volt úgy, hogy ismét nem tudtam szembenézni a dolgokkal, egyszóval a Lélek hiányát éreztem, s mikor tudtam bár egy sóhajjal lélekért imádkoztam. Az utca, melyben lakom: Szentlélek utca, s hogy visszakapta régi magyar nevét, eszembe jutott, hogy én ezen soha nem gondolkoztam: szimbolikus utcanév ez, velem kapcsolatban is. A Szentlélek

utcajában lakom, s valóban mindég Ő simogatott vagy ragadott meg, amikor igazán éltem. De milyen borzasztó volt annyiszor tapasztalni hiányát. A katolikus hívőknek van erre nagyon jó szavuk: »lelki szárazság«. Az enyém több ennél, nem tudom meghatározni.

Most ismét bocsánatot kell kérnem, hogy a hosszú nem-írás után ennyi sokat írtam, s mind magamról. Olyan önzővé válik az ember, legalábbis én, bizonyára az ilyen betegség hatása alatt, s magamra nézve nem hiszek az ilyen szenvedés nemesítő és felemelő hatásában. Sőt rosszá, bűnössé teszi az embert. És valami célja mégis kell, hogy legyen vele az Istennek. De én úgy szeretném még látni az Ő verőfényes egét egy kicsit. S ma reggel pld. már láttam is, különben nem tudtam volna megírni ezt a levelet. Sokszor gondolkodom szegény Teleki Pálra s az ő mártírságának titkára. Vajjon mért kellett ennek így lennie, s vajjon mi menthette volna meg őt önmagának és nemzetének?

Ismételten elnézést kérve, maradtam mély tisztelettel Kedves Nővérek igaz híve:

Reményik Sándor

¹⁷ A csatolt versek: *Az otthoni kapukulcs* (Budapest, 1922. október végén) REMÉNYIK 2008: 2, 95. o. *Szemafor a ködben* (Budapest, 1922. nov. 14.) Uo. 94. o. *Hogyan nézné?* (Kolozsvár–Nagyvárad közt a vonaton, 1941. jan. 23.) Uo. 131. o. *Eötvös idézője – Gr. Bethlen Istvánnak* (Budapest, 1941. febr. 11.) Uo. 138. o. *Fény-torony – Babits Mihálynak* (Budapest, 1941. febr. 11.) Uo. 139. o. *Babona* (Budapest, 1941. febr. 13.) Uo. 142. o. *Fehér-izzás* (Bp. 1941. febr. 13.) Uo. 141. o. *Sponsa verbi* (Kolozsvár 1941. márc. 25.) Uo. 147. o. *Üres kardhüvely szól* (Kolozsvár, 1941. ápr. 23.) Uo. 148. o. *És mégis klasszikusan* (Kolozsvár, 1941. ápr. 24.) Uo. 150. o.

Rafaella nővér a megértő testvéri szeretetnek és a szívből jövő lelkigondozásnak fénylő példáját nyújtja postafordul-tával megírt válaszában.¹⁸

Drága jó Poétánk, nagyon-nagyon köszönöm levelét. Nem is mondhatom, milyen meghatódottan olvastam. – Mennyit kell szenvednie! Lélekben szinte odatérdeltem melléje, hiszen a jó Isten választottját látom benne. Ilyen gyötrelmeket, a mártíromságnak ezt a fajtáját a jó Isten azoknak tartja fenn, akiket különösen szeret, akiket ki akar tüntetni.

Eddig is sokat imádkoztam drága Poétánkért, de a gyönyörű levél hatása alatt még buzgóbban kérem számára Isten segítségét, hogy el tudja fordítani a tekintetét az életnek sok lehúzó örvényeitől és abba a magasságba tudjon emelkedni, ahol az ember megsejti, hogy a dolgok – kedvesek és rettenetesek egyaránt – egy nagy és fonséges Isten-tervbe tartoznak s a mozgó szálak a leg-atyább Atyának kezében futnak össze, akinek szívében mindnyájan egyetlenül mint kedves fiak vagyunk számontartva.

Erőforrásként a szentáldozást ajánlja a költőnek, valamint saját imádságain kívül az első áldozást végző gyermekek imáiba ajánlja „azt a jó bácsit Kolozsváron, hogy mielőbb meggyógyuljon”. Mindezt csekély viszonzásnak érzi a „drága leveléért és a szép versekért”. S bár „a vasárnapi ünnepségen majd elszavalnak a versekből néhányat képzős növendékeink, (...) ez nem az, mintha drága Poétánkat is magunk között látnánk, – de én megvallom – talán jobban is szeretem így. Reményik Sándor egyénisége is, költészete is nem zajos tömegek elé való, hanem elmélyedni szerető, finom szépségeket kereső és élvező lelkek meghitt kis csoportjainak.” Végül feloldozza a költőt mulasztásával kapcsolatban: „Az se okozzon kellemetlen érzést, hogy Tamási Áront nem értesítette: így is teljes lesz a műsorunk. Most búcsúzom: de lélekben sokszor felkeresem... mély tisztelettel és hálás szeretettel üdvözlöm mindnyájunk nevében. Rafaella nővér.”

Rafaella nővér két héttel később újabb levelet ír Reményiknek.¹⁹

Drága jó Poétánk, ha Isten is úgy akarja, áldozócsütörtökön este Kolozsvárra érkezünk egy autóbusz-rakomány gyerekekkel (II. – IV. képző). Másnap ebéd után már indulunk vissza, mert szombat estig még Váradot és Debrecen járjuk meg.

Drága jó Poétánk, szabad-e remélnünk, hogy néhány perces látogatással tiszteletünket tehetjük? Csak egyszerűen és szegényesen jönnénk: gyerekeink egy öröm-mosollyal és talán egy halk énekkel, mi pedig – főleg én – nagy szeretettel, amely nemcsak a Költőnek meg a nagy embernek szól, hanem a szenvedő magyarnak és testvérnek.

Ha csak egy kicsit is olyanok lesznek a körülmények, hogy miattuk csak terhére esnénk és nem tudna úgy örülni, ahogy szeretné, – akkor nem zavarjuk, csak nagyon szerényen megelégszünk azzal, hogy azt a házat látjuk, ahol él és végigmegyünk a Szentlélek utcáján...

Nagy tisztelettel és szeretettel üdvözljük a viszontlátás reményében.

VI. Pál pápa fogadja Rafaella nővért (Róma, 1965)

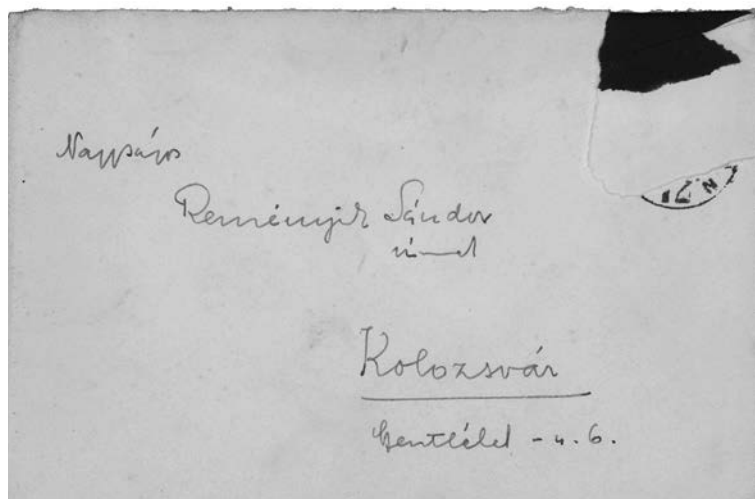
Raffaelli Rafaella nővér

¹⁸ Budapest, 1941. május 2. PIM V.4767/99/3.

¹⁹ Budapest, 1941. május 19. PIM V.4767/99/4.

Erről az intézeti kirándulásról részletes beszámolót írt Rafaela nővér.²⁰ Szinte megható, hogy amikor Pest környéki falvakon robognak át, a templomok előtt gyülekező fehér ruhás gyermekek láttán is Reményik-verseket olvas az úti-társaknak,²¹ de így történik ez Nagyváradon is,²² vagy a Gyalui havasok lábainál, amikor sziklacsúcsok hómezőin csillan meg a napfény.²³ De verset olvasnak Körösfőn,²⁴ Kolozsvár kapujában is.²⁵

A költőt a diákok otthonában üdvözölték a „Most érkezünk ez helyre” kezdetű, dunántúli gyűjtésből származó „rég jó énekkel”. Rafaela nővér mély meghatódottsággal mindnyájuk nevében köszöntötte meg „azt a lélek-gazdagodást, amit költészete jelent”. A növendékek elbocsátása után a két nővér hosszabban időzhetett még a költőnél. A beszélgetés egyik témája a bécsi döntés nyomán lezajlott változások, melynek a Budapestről érkezett vendégekkel ellentétben

„Reményik Sándor nem tudott örülni, szenvedő arcát mintha még most is látnám” – írja Piroska nővér visszaemlékezésében. A költő a következőt mondta: „Nekünk ez a helyzet nem öröm. Eddig Erdélyben nem volt különbség magyar és magyar között. Most az Anyaországból ide özönlött Erdélybe ez a tébolyult pártoskodás. Kolozsvár legősibb épületein, Mátyás király egykori házában ott a nyilaskeresztes zászló, a nyilas párt plakátjai. Nekünk ez jobban fáj, mint a terület elszakadás, mert ez belső megosztottság.”²⁶

A hazaút élményeit Püspökfürdőn és Nagyváradon is Reményik-versek teszik felejthetetlenné.²⁷ Hazaérkezve Budapestre Rafaela nővér rövid pünkösdi levélben²⁸ köszöni meg a kolozsvári találkozás lehetőségét:

„Drága jó Poétánk számára piros pünkösöd napján szívből kérem a Szentlélek Úristentől az öröm ajándékát, szeretetből is és hálából is azért a szép és mély élményért, amit a vele való beszélgetés jelentett.

Tisztelettel és hálával köszöntöm

Raffaelli Rafaela nővér”

A nővért megszólító hang arról tanúskodik, hogy a költő Rafaela nővérben éppúgy a Testvért fedezte fel, mint a megelőző kórházi kezelések során a kiegyensúlyozott, derűs légkört árasztó kórházi diakonisszában:

²⁰ Erdélyi kirándulásunk. In: *A Ranolder Intézet évkönyve, 1941*. Budapest, 1942, 8–18. o.

²¹ *Kicsi menyasszonyok*. REMÉNYIK 2008: 1, 647. o.

²² *Napkelte a várad-velencei állomáson*. Uo. 359. o.

²³ *Folt, amely tisztít*. Uo. 166. o.

²⁴ *Viszontlátására*. Uo. 537. o.

²⁵ *A város messziről*. Uo. 369. o.

²⁶ Varga Erzsébet Piroska nővér visszaemlékezései. Kézirat.

²⁷ *Szívárvány*. REMÉNYIK 2008: 1, 342. o. *Nymphaea thermalis*. Uo. 368. o. *Hangolásképe*. Uo. 365. o. *Ismét a kapuban*. Uo. 639. o.

²⁸ Budapest, 1941. jún. 2. PIM V.4767/99/4.

„Krisztus fegyverzetében járnak ők,
Az Irgalmasság önkéntesei:
Olajgondozó szűzek, mécsvivők...”

[A költő pedig]

„Az Isten rájuk bízott betege.”²⁹

A harmadik Reményik-levél sem zavarja a költő iránti tiszteletünket, megbecsülésünket. Reményik betegsége révén beletartozott Isten gátlásokkal, betegségekkel küzdő elhívottainak sorába. A dadogó Mózes, a fiatal, tapasztalatlan Jeremiás próféta és a ki tudja, milyen betegséggel küszködő Pál apostol – az egyháztörténet megannyi, sebeket, terheket hordozó alakja után a költő élete is igazolja az apostol tapasztalatát: „...azokat választotta ki az Isten, akik a világ szemében erőtlének, hogy megszégyenítse az erőseket (...), és a semmiket, hogy semmikké tegye a valamiket; hogy egyetlen ember se dicsekedjék az Isten színe előtt!” (1Kor 1,27–29) Az ilyen terheket hordozók teljesítménye mögött többszö-
rösen is ott kell látnunk a Mindenható erejét.

Az alkotó folyamatok nyugtalan várakozására vagy feszült készenlétére – legyen szó versről, festményről vagy akár prédikációról – az ihletet, a sugallatot az alkotó-teremtő Úristen Szentlelke nyújtja. Mennyivel inkább így van ez a betegségével küszködő költő esetében, aki ugyan betegségén kívül gyakran a Lélek hiányát panaszolja, mégis Istennek mások által soha még ki nem mondott üzenetét fogalmazza meg olvasói számára. Miközben sanyarú sorsát panaszolja, lelke – az Isten Lelke segítségével – sóhajthatja el:

„Kellett a dér, a tél, a hóvihár,
S a zúzmara, a zordfényű palást,
Hogy egy Kéz azt írhasa ránk, amit akar.”³⁰

Tapasztalata megegyezik a próféta tapasztalatával, Isten őt mindezzel szolgálatára készítette, tehát megáldotta. „Bizony, javamra vált a nagy keserűség.” (Ézs 38,17)

Reményik Sándornak elég oka lett volna arra, hogy pusztán „saját fájdalmát s örömét” dalolja verseiben, ő azokat többnyire titkolva-takarva az egész magyarság közös fájdalmairól és feladatairól énekelt. Pályája elején, egyik korai versében így imádkozott:

Az 1933-ban végzett osztály érettségi találkozója a Ranolder Intézetben. Az ülő sor jobb szélén Rafaela nővér

²⁹ *Diakonisszák*. REMÉNYIK 2008: 1, 595. o.

³⁰ *Egy téli tölgylevelre*. Uo. 346. o.

„Uram, rövid pár évre add csak
 A szavak csengő színezüstjét,
 Vert aranyát a gondolatnak,
 Képek suhanó selymét nekem,
 Hogy csendbe rejtsem, álomba zenéljem
 Mind, mi nekem fáj s szívemen át másnak.
 Tudjam: mögöttem százak, ezrek állnak,
 Némák, akiknek én vagyok a nyelve...”³¹

Méltán tette szavá Németh László: „A kötelesség tartja össze ezt az életet s a művészetbe vetett hit. Reményik Sándornak élnie kell, mert Erdély nyugszik melle boltján.”³² S tegyük hozzá: a teljes Erdély, a történeti és természeti Erdély, s nem a megcsonkított, a történelmében először kettészakított Erdély, ahogyan arról a következő levélben olvashatunk.

Reményik Sándor válaszelevele Ittész Mihálynénak³³

Ittész Mihályné (1940 körül)

Ittész Mihály győri lelkész felesége irodalmat értő és művelő asszony volt. Verseket, meséket, gyermekszínműveket írt és fordított. Publikációi a *Harangszóban* és a *Kis Harangszóban* jelentek meg.

A bécsi döntéssel kapcsolatos változás „teljes lelki zűrzavart”, remegő idegeket és feldúlt szívet okozott Reményiknek. Pontosan mutatja be ezt a költő Győrbe, Ittész Mihálynénak 1940. október 14-én – postafordultával – írt válasza.³⁴ Sajnos nincs meg a címzettnek a költő szívére „s azon keresztül Erdély szívére megértő” írása, ahogy a Reményik-levél eredetije is lappang, ugyanakkor másolatát a család több tagja is féltve őrzi.

Nagytiszteletű Asszonyom!

Ma reggel vettem Győrött folyó hó 12-én kelt levelét. Mélyen megrázt a levele, és meg is döbbenett. Meghatott a személyemnek szóló mondanivalójával. Megdöbbenett azáltal, hogy milyen csodálatosan erdélyi szemmel és lélekkel tudja nézni Nagytiszteletű Asszony a közelmúlt nagy eseményeit. Van levelének néhány mondata, amit egészen és igazán csak erdélyi szív érezhet át. A csoda abban van éppen, hogy mikor kér tőlem most valamit, kéri Erdély üzenetét általam a győri magyar leányoknak és minden magyaroknak részére, ugyanakkor „ismeretlenül” olyan teljesen megérti az én szívemet s azon keresztül Erdély szívére.

³¹ *Imádság*. Uo. 28. o.

³² NÉMETH László: Arcképek - Reményik Sándor. *Protestáns Szemle*, 36/7. (1927) 443. o.

³³ Született Balikó Erzsébet (1910–2001)

³⁴ Budapest, Nürnberg utca 57. címről. 1940. október 14. (A búcsúzás és aláírás kivételével gépirás.)

Megérezte, hogy káoszban, teljes lelki zűrzavarban, egyelőre tanácstalanul és tehetetlenül állok remegő idegekkel és feldúlt szívvel. Megérezte, hogy verset nem kérhet tőlem, nem kérheti, mert az én lelkemből nem születhetett vers még a változásra, legkevésbé pedig diadalmas, harsonás hang. Érzi azt is, hogy sokan, sokfelől néznek reám várakozón ma, és hogy szinte elbírhatatlan súlyú számomra ez a várakozás. Köszönöm hálás szívvel, hogy ilyen értelemben írt nekem. Nagyon nehéz lesz az új hangot, az egész magyarságnak való hangot megtalálni a most adott helyzetben. Erdély egyik, kisebbik fele visszakerült, és találkozót ünnepel a magyar anyaországgal. Ezt a boldogságot azonban antik tragédiákba illő módon zavarja meg az, hogy ugyanakkor a természeti és történeti Erdélyt darabolták szét, még irgalmatlanabbul, mint Trianon alkalmával a történelmi Magyarországot. Talán csak azóta állandóan ott élő magyar szíve tudja igazán, mit jelent egy 22 esztendő csudálatos erdélyi magyar sorsközösség atomokra bontása, egy magyar sorsközösségé, mely a román uralom rettentő nyomása alatt kovácsolódott katakombák testvériségévé, a napvilágra feljutott egyik részt szinte fájón vakítja a napfény, mert a másik rész a pokol még mélyebb sötétjébe merült. Kimondhatatlanul sok drága szál szakadt el így. Családok tépődtek el egymástól, bizonyos formában megismétlődött a Trianon utáni helyzet. Kolozsvár, az én szülőföldem, ahol állandóan élek, felszabadult, de ugyanakkor vidékétől, erdőitől, hegyeitől, sajátságos atmoszférájától megfosztott csonka határváros lett. Mögötte mint sötét kísértetek bújnak meg a rab Torda, Enyed, Dicsőszentmárton, Gyulafehérvár, Brassó, nevek, amelyek nélkül nincs igazi Erdély s nem is lesz soha.

Nagytiszteletű Asszonynak is fáj ez, látom, érzem. Köszönöm. És én most üzenjek a győri magyaroknak. Hát én 22 esztendő tapasztalatai alapján nem üzenhetek egyebet, mint azt, hogy én nem a határok földi, ingatag voltában, nem a nemzet külső dicsőségében látom a nemzeti élet teljességét, hanem a nemzeti élet megszentelődött minőségében. Erdélyben a román uralom alatt is volt nemzeti élet, Istennek hála, hogy ez most kifelé is megnyilvánulhat, de nem ez a legfontosabb. Legfontosabb a nemzeti élet mélysége. Kriptákban, katakombákban is lehet magyarnak lenni. A belső, a lelki szabadság, a diadalmas öntudat és a lelki magyarság békessége: ez a mindennél fontosabb ma és mindörökre. Ennyi csupán most az én üzenetem.

Mély tisztelettel igaz híve:

Reményik Sándor

* * *

A levél tartalmát indulatosabban, tömörebben fejezi Reményik három hónappal később kelt versében, amikor a „rabló Időre” panaszkodik, sőt keserűségében a világgal és az Istennel perlekedik:

„...ez a rabló Idő.
...jön, hogy habzó keserűségemben
Visszanyert, fájó szabadságomat
A világ s az Isten lábához vágjam:
Nesze – nem kell –
Amíg minden testvérem nem szabad!”³⁵

³⁵ Ott túl... (Budapest, 1941. január 26.) REMÉNYIK 2008: 2, 136. o.

Reményik Sándor

A levél, mely e hasábokon jelenik meg nyomtatásban először, tulajdonképpen „korszerűtlen”. A költő számára nem egyértelmű a politikai határok átrajzolása feletti határtalan lelkesedés, „a honfi-láz”. Zsigereiben érzi azok szomorú sorsát, „kikhez nem jött el az ország”. Ezért soraival szembemegy milliók egyoldalú euforikus örömeivel is. A levél ugyanazt fejezi ki, mint amit a Korszerűtlen versek ciklusának kellően nem ismert és értékelt költeményeiben olvashatunk.³⁶

Meg lehetünk győződve arról, hogy Reményik költői és prózai sorai ma is kikezülhetetlenül aktuálisak. Ma sem az a döntő, hol húzódik a „földi, ingatag” határ. A döntő az, hogy határokon belül és kívül miért és hogyan vagyunk és maradunk magyarok.

Felhasznált irodalom

Erdélyi kirándulásunk. In: *A Ranolder Intézet évkönyve, 1941*. Budapest, 1942.

NÉMETH László: Arcképek – Reményik Sándor. *Protestáns Szemle*, (1927) 36. évf. 7. sz. 442–446. o.

REMÉNYIK 2008. *Reményik Sándor Összes verse*. Szerk. Dávid Gyula. Polis Kiadó – Luther Kiadó – Kálvin Kiadó, Kolozsvár–Budapest, 2008.

Reményik Sándor három levele Raffaelli Rafaela nővérnek. In: Raffaelli Rafaela nővér leveleiből. *Vigilia*, 43. évf. 9. sz. 1978. szept. 9. 624–627. o. (Csatolva két vers: *Üres kardhüvely szól és Fény-torony*.)

TÜSKÉS Tibor: Szigetvilág. *Magyar Nemzet*, 2007. júl. 14. melléklet.

Sík Sándor két levele Raffaelli Rafaela nővérnek. In: Raffaelli Rafaela nővér leveleiből. *Vigilia*, 43. évf. 9. sz. 1978. szept. 9. 621–623. o. (Dokumentum rovat).

Id. Zászkaliczky Pál nyugalmazott evangélikus lelkész. 1959-ben fejezte be teológiai tanulmányait az Evangélikus Teológiai Akadémián. Segédlelkészi évei után 1964-től húsz éven át volt szórványlelkész előbb Magyarbóly, később Mohács székhellyel. 1983-tól 1990-ig a ceglédi gyülekezet lelkésze, 1990-től nyugdíjba vonulásáig az Evangélikus Teológusotthon igazgatója volt. Nyugdíjasként négy éven át a Fébé Evangélikus Diakonisszaegyesület lelkészi szolgálatát látta el. 1998 őszétől a 2010-ben történt megszűnéséig az Ordass Lajos Baráti Kör titkáráként működött. A 2006-os kezdetektől a Magyar Evangélikus Konferencia titkára.

³⁶ Lásd *Korszerűtlen versek*. REMÉNYIK 2008: 2, 152–164. o.

Az örökbefogadás, amikor nem végleges sorsrendezés

Andrási
Júlia

Hat, örökbefogadásból gyermekvédelmi gondoskodásba került gyermek története

„...és amit megkötsz a földön, a mennyekben is kötve lesz; és amit megoldasz a földön, a mennyekben is oldva lesz.” (Mt 16,19; Károli-ford.)

A kutatás háttere

Három éve folynak azok a felmérések, amelyekkel olyan gyermekek sorsába kívántunk mélyebb betekintést nyerni, akik örökbefogadásból kerültek gyermekvédelmi gondoskodásba, azaz akiknek adoptálása sajnos hosszútávon sikertelennek bizonyult. A három év alatt az elmúlt években bekerült kiskorúak sorsára kérdeztek rá a külön az erre célra összeállított kérdőívek, és több mint száz gyermek adatainak feldolgozására került sor.

A feldolgozás során többnyire igen megrázó és felkavaró történetekkel ismerkedhettem meg, és sok esetben érthetetlen szakmai és emberi döntéseknek lehettem tanúja. Nagyon fájdalmas végignézni ezeket az eseteket, hiszen a gyermekeknek ez már nem az első veszteség, hanem csupa olyan kiskorúval találkozhatunk, akik már vér szerinti családjuk elvesztésén is átestek. Ezért az ő esetükben különösen nagy jelentősége lenne annak, hogy a kivédhetetlen tényezőkön túl a szakemberek minden olyan, az örökbefogadást veszélyeztető tényezőt kiszűrjenek, amelyet csak lehetséges. A felméréseknek éppen az a célja, hogy hosszú évek tapasztalatai alapján felhívjam a figyelmet arra, hogy az elkerülhetetlennek látszó kudarcok közül melyek azok, amelyek megfelelő felkészüléssel, illetve utólagos segítségnyújtással kikerülhetőek vagy korrigálhatóak, visszafordíthatóak lehetnek volna. A több mint száz történetből itt hatot fogok bővebben ismertetni, így bepillantást nyerhetünk a rizikótényezők sorába és olyan esetekbe is, amelyeket úgy alakított az élet, hogy a kudarc kivédésére előzetesen nem lehetett felkészülni.

Esettanulmányok

A kiválasztás problémái. Amikor a gyermeket nem megfelelő helyre fogadják örökbe

Az első eset Ábelről, egy nyolc hónapos kisfiúról szól, akit ennyi idősen fogadott örökbe három vér szerinti gyermeket nevelő örökbe fogadó családja. Az örökbefogadó anya korábban egy baleset folytán elveszítette egyik lábát, ami nagyban nehezítette mozgását és a kicsi Ábel helyzetét is. A szülők szerint akkor váltak nehezebbé mindennapjaik a kisfiúval, amikor mozgékonyabb korszakba érkezett, úgy egyéves kora körül. Ez teljesen természetes, hiszen

„A kisfiú egészséges volt, és szépen fejlődött, csupán örökbe fogadó családja szerint volt agresszív és kezelhetetlen, aki ráadásul nem ragaszkodik hozzájuk. A szülők nem magukban keresték a hibát, és nem megoldást akartak a gyermekkel közösen, hanem Ábelben látták minden baj okozóját. Pszichiáterrel vizsgáltatták meg, aki kórházi rehabilitációra szállíttatta, és ott tartották, amíg nem kerülhetett újra azokhoz a nevelőszülőkhöz, akik még az örökbefogadás előtt gondozták.

”

ekkor kezdődik a gyermekeknél a felfedezés kora, amikor egész nap meg sem állnak, a legapróbb rovtartól kezdve a kukáig minden érdekes, izgalmat tartogat és boldogságot ad számukra. Az anyuka nehezen tudta megfelelően kezelni az életkorából adódóan eleven, játékos gyermeket. Minél aktívabbá vált a kicsi Ábel, a család annál kevésbé tudta őt tolerálni, peremhelyzetűvé vált új családjában. A kisfiú egészséges volt, és szépen fejlődött, csupán örökbe fogadó családja szerint volt agresszív és kezelhetetlen, aki ráadásul nem ragaszkodik hozzájuk. A szülők nem magukban keresték a hibát, és nem megoldást akartak a gyermekkel közösen, hanem Ábelben látták minden baj okozóját. Pszichiáterrel vizsgáltatták meg, aki kórházi rehabilitációra szállíttatta, és ott tartották, amíg nem kerülhetett újra azokhoz a nevelőszülőkhöz, akik még az örökbefogadás előtt gondozták. A kisfiú hároméves korában tehát ismét korábbi nevelőszüleiével élt, a szakemberek pedig látnak még lehetőséget számára, és ezért kérelmezik örökbefogadásának felbontását, mert szerintük esélye lenne arra, hogy egy gondoskodó, szerető és őt teljes szívvel elfogadó örökbe fogadó családnak lehessen a szeme fénye. Ábel azóta is szépen fejlődik, óvodába kezdett járni, beilleszkedése a gyermekközösségbe problémamentes volt.

A kisfiú számára – mint minden örökbe fogadható gyermek számára – szigorúan szabályozott formában, „teammunkában” történt a megfelelő örökbe fogadó család kiválasztása. Ebben részt vettek a gyermek gondozói (nevelőszülője), a vele foglalkozó pszichológus, a gyámja, az örökbefogadását intéző szakemberek stb. Ez esetben is, mint

mindig, az volt a cél, hogy Ábel a legjobb helyre kerüljön, olyan örökbe fogadó családra találjon, ahol úgy tudják elfogadni és szeretni őt, ahogy van. Természetesen a kiválasztásnál különböző szempontok jönnek számításba, ezek közül fontos, de nem egyedüli az örökbefogadásra várakozó házaspárok jelentkezési sorrendje. Egy ilyen – néhány hónapos, jól fejlődő – gyermek számára általában rengeteg örökbe fogadó szülő közül lehet választani, és köztük olyanokat is találhatunk, akik régóta (esetleg már évek óta) várakoznak: gyermektelenek, fiatalok, rugalmasak. Nehéz belátni, hogy miért egy más kondíciókkal rendelkező házaspár tűnt a legalkalmasabbnak Ábel felnevelésére. A család nyilván nem látta át, hogy milyen nehézségeket jelent számukra egy kisgyermek örökbefogadása az anya mozgáskorlátozottsága és három saját gyermekük mellett. Kérdéses azonban, hogy a szigorú szakmai előírások mellett a kiválasztásban részt vevő szakemberek miért nem mérték fel ennek a választásnak a kockázatait akkor, amikor számtalan más örökbe fogadni szándékozó és a kisfiút minden bizonnyal boldogan vállaló házaspár mellett is dönthettek volna.

Beteg gyermek örökbefogadása. Túl nehéz teher az örökbefogadó családnak

Bertalant kétéves korában szerető és elfogadó örökbe fogadó család vette magához. A kisfiú egészséges volt, a történet boldogan indult. Sajnos azonban Berci viselkedésében egyre több probléma jelentkezett. A korábban egészségesnek látszó gyermek később a korosztályában elvárthoz képest többféle lemaradást és furcsa tüneteket produkált. Az örökbe fogadó szülők szakemberekkel vizsgáltatták meg a gyermeket, és sajnos kiderült, hogy a kisfiú autista. A szülők teljes szívvel szerették és saját gyermekükként kezelték őt. Iszonyatos csapásként érte őket a hír, de ezt követően mindent megtettek érte, hogy Berciből kihozzák mindazt, amit csak lehetséges. Anyja otthagya a munkahelyét, hogy egész nap a gyermekkel foglalkozhasson, segítő terápiákra hordták, és maximálisan együttműködtek a kisfiút kezelő szakembe-

rekkel. Mikor fejlesztését már nem tudták megoldani egyedül, és túlzott terhet jelentett számukra otthon tartani őt, nagy szívfájdalommal ugyan, de speciális otthonba adták. Minden hétvégén eljártak hozzá és hazavitték, Berci csak a hétköznapiakat töltötte az otthonban. A fiú ma már nagykorú, de heti rendszerességgel ma is tartja a kapcsolatot egykori örökbe fogadó szüleiével. Az örökbefogadást ugyanis 17 éves korában felbontották, mert az őt ellátó intézmény olyan mértékben megemelte a gondozási díjat, hogy az örökbe fogadó szülők számára teljesíthetetlen teherré vált ennek kifizetése. Bertalant az örökbe fogadó szülők ma is sajátjuknak tekintik, és napi kapcsolatot tartanak vele.

Berci története egyike azoknak, amelyekkel előre nem lehet számolni. Ahogyan egy vér szerinti gyermek születése, úgy az örökbefogadás esetén sem lehetünk soha biztosak abban, hogy egészséges gyermekkel áld meg bennünket a sors. Kétéves korában Bertalan egészségesnek látszott, a szülők ebben a tudatban vállalták őt. Mikor később kiderült, milyen gondokkal kell szembenézniük, nem azt látták megoldásnak, hogy a gyermeket gyermekvédelmi gondoskodásba adják, hanem otthon próbálták fejleszteni és segíteni őt. Idővel a betegség és annak kezelése meghaladta erejüket, de hozzáállásuk és emberiességük példaértékű lehet sok örökbe fogadó és vér szerinti szülő számára is.

Cecília története hasonló, és mégis másként érdekes. Nem volt még egyéves, amikor örökbe fogadó családjába került, de négyéves kora előtt pár hónappal már újra gyermekvédelmi gondoskodásban élt. Örökbefogadó szülei nagyon szerették volna őt, bár lévén az anya egészségügyi végzettségű, egyértelmű volt számukra, hogy a kislány feltehetően mentálisan sérült. Nagyon korán megmutatkoztak ennek jelei, lassan fejlődött, és különös tüneteket produkált. A családban sajnos mindez tovább folytatódott, több szakorvos vizsgálta Cilit, és kiderült, hogy értelmileg sérült. Az autizmust nem tudták minden kétséget kizáróan alátámasztani, de ennek esélye is fennáll. A kislány komoly viselkedési problémákat kezdett mutatni, amelyeket a szülők nem tudtak jól kezelni. Ráadásul amikor kétéves lett, örökbe fogadó szüleinek vér szerinti gyermeke született. Ez volt a közvetlen oka annak, hogy Cecília gyermekotthonba került. Két kisgyermek ellátása meghaladta az örökbe fogadó szülők erejét. Nagy lelkiismereti küzdelmek közepette, de úgy döntöttek, egy időre gyermekotthonban való elhelyezését kérelmezik. A kislány örökbefogadását nem bontották fel, és intenzív kapcsolatot tartanak vele. Kéthetente hétvégénként hazavihetik Cilit, és ők élnek is ezzel a lehetőséggel. A kislány nagyon ragaszkodik hozzájuk, és ők is szeretik Cecíliát, szándékukban áll újra családjukba fogadni őt, amikor már képesek lesznek megküzdeni az ezzel járó nehézségekkel. A kislány gyermekotthonban él továbbra is, szakemberek segítik pszichés és mentális fejlődését, viselkedése kiegyensúlyozott, az örökbe fogadó családjában jelentkező tüneteket nem tapasztalták nála gondozói.

Cili története mindenképpen más, mint Bercié, hiszen itt az örökbefogadáskor tudták a szülők, hogy milyen kockázatok forognak fenn a kislány mentális fejlődését illetően. Úgy hitték, mindezt vállalni tudják. Feltételezem, nem tudták felmérni, mekkora áldozattal is jár egy beteg gyermek nevelése az egész család számára. Ilyen esetekben van annak nagyon nagy jelentősége, hogy a szakemberek is felmérjék, ők képesnek találják-e a családot egy ilyen súlyú problémákkal küszködő gyermek örökbefogadására. Ha azonban nem, akkor szakmai érveikkel próbálják meggyőzni őket, hogy gondolják meg a döntést, nehogy olyat vállaljanak, ami később meghaladná az erejüket. Megítélésem szerint ez esetben a szakemberek talán lehettek volna határozottabbak, jobban kiállhattak volna szakmai véleményük mellett. Nyilván a család helyzetének változásai előre nem jósolhatók meg, azonban mindenképpen fontos, hogy szakmai ta-

pasztaalapú alapján a szakemberek minden kockázatra felhívják a figyelmet az örökbefogadáskor, és félő, ez ebben az esetben nem történt meg megfelelően. Amivel előre nem lehet számolni, az a vér szerinti gyermek születése, ami sajnos nagyon sok vizsgált sikertelen esetben közvetlen és jelentős szerepet játszik az örökbe fogadott gyermek helyzetének nehezebbé válásában és az örökbe fogadott kiskorú gyermekvédelmi gondoskodásba kerülésében is – ahogyan ezt a következő esetben is láthatjuk.

Vér szerinti gyermek és az ebből származó problémák: nehezebb más gyereket szeretni?

A hétéves Dávid úgy fogalmazott, amikor örökbefogadásának lezárulása után alig két évvel újra gyermekotthonban élt: „Nagyon rossz voltam, nem akarok rá emlékezni!” Erre a vele foglalkozó szakemberek szíve elfacsarodott, mert abban,

hogy ő lenne a hibás, senki sem értett egyet vele... Az örökbefogadással foglalkozó tanácsadó véleménye az volt, hogy nem nagyon látott ennél szívfájdítóbb esetet a gyermekvédelmi rendszerben eltöltött harminc éve alatt.

Ötéves korában fogadták az örökbefogadó családba a gyermeket, aki roma származású volt, de az örökbe fogadó szülők az eljárás megindításától kezdve állították, hogy ez őket cseppet sem zavarja, semmi problémájuk ezzel, nincsenek előítéleteik. Az örökbe fogadó anyja a csecsemőotthonban dolgozott, ahol Dávidka élt, állítása szerint teljes szívéből megszerette és elfogadta a kisfiút. Így került a gondozási idő letelte után Dávid az örökbe fogadó családba. Sajnos a boldogság nem sokáig tartott. Röviddel az örökbefogadás után megszületett a család első vér szerinti gyermeke, két év múltán pedig a második is. Ettől fogva mintha egy új időszámítás

kezdődött volna: Dávid helyzete gyökerestül megváltozott a családban. Az addig őt feltétel nélkül szeretni látszó anya már jót sem tudott mondani róla. Agresszív és kezelhetetlen – állították róla a szülők –, olyan gyerek, akivel nincs mit tenni, nem lehet szeretni. Gyermekjóléti szolgálathoz fordultak segítségért, de azt a két évet, ami alatt kapcsolatuk az ott dolgozó pszichológus szerint rendeződhetett volna, túl hosszúnak tartották... A szakemberek másképp látták a helyzetet: szerintük Dávid nem volt agresszív és kezelhetetlen, csupán érzekelte a szülők teljes elutasítását és érzelmi elfordulását, agresszivitása csupán válaszreakció volt az ő váratlan szeretetlenségükre.

Dávid ma gyermekotthonban élő, 15 éves, kiváló képességekkel megáldott, jó megjelenésű, jól tanuló, kedves és szeretetteljes fiú, akinek élete egy öt igazán szerető, meleg családi közegben egészen másképp alakulhatott volna.

Ez a történet nem tipikus örökbefogadásként indult, hiszen ma már csak elvétve fordul elő, hogy az örökbe fogadó szülők és a kisgyermek ismernék egymást korábbról, illetve így jönne létre a szeretetkapcsolat és az örökbefogadás. Az esetek túlnyomó többségében a szakemberek keresik és találják meg – hosszú, alapos kiválasztási munkát követően – a számukra legmegfelelőbbnek látszó családot minden örökbe fogadhatóvá vált gyermek számára. Dávid roma kisfiú, és már ötéves volt, amikor találkozott leendő családjával. Nem lett volna nagyon sok esélye örökbefogadó családra találni, de ez a házaspár megszerette őt, és látszólag elfogadta minden nehézséggel és származásával

együtt. Azt gondolhatjuk, ezek azok az esetek, amelyek aligha járnak kockázattal: kölcsönös szimpátia, elfogadás, az örökbefogadó korábbról ismeri és látja saját közegében a gyermeket rossz tulajdonságaival, problémáival együtt. Azt gondolhatnánk, itt nem következhetnek be váratlan fordulatok és fájdalmas végkicsengés.

Ha azonban a vér szerinti gyermek – örökbe fogadott gyermek problémakört néhány eset segítségével közelebbről megvizsgáljuk, fontos tapasztalatokkal lehetünk gazdagabbak. Örökbe fogadott gyermeket vállalni mást jelent, mint vér szerinti gyermeket. Másfajta készségeket, toleranciát, elkötelezettséget kíván az embertől. A szakemberek ennek megfelelően úgy vélik, hogy akinek nem lehet vér szerinti gyermeke, annak meg kell ezt a tényt gyászolnia, és utána lehet megfelelő idő és felkészülés után elkötelezett követője a szülővé válás másik útjának, az örökbefogadásnak. Ha elfogadja, hogy ez is lehet a gyermekvállalás egy formája, akkor idővel felkészült, elkötelezett örökbe fogadó szülővé válhat. Ellenben tudni kell: ez nem mindenki számára járható. Vannak emberek, akik soha nem képesek más gyermekét sajátjukként elfogadni és családjukba befogadni. Ez önmagában nem probléma, a gond az, ha valaki (és az esetében eljáró szakemberek) ezt nem látja be, és a szülő azzal a tudattal fogad örökbe gyermeket, hogy ez számára csak egy pótmegoldás, egy teljes egészében soha el nem fogadható kompromisszum. (Igen sok esetben a házastársa kedvéért teszi meg, hisz „ő annyira szeretne gyermeket”). Ilyenkor történhet meg, hogy a körülmények megváltozására – vér szerinti gyermek érkezik a családba, vagy válás esetén esetleg új kapcsolat lép be – a vér szerinti vagy más, újabb kötelékek hirtelen fontosabbá, igazabbá válnak, az örökbe fogadott gyermek perifériára szorul, esetleg kifejezetten „bűnbakká” válik. A gyermeket teljes szívvel elfogadó, felkészült örökbefogadókkal ilyen pálfordulás nem eshet meg, az pedig, hogy csak ilyen emberek fogadjanak örökbe gyermeket, a kiválasztásban, a felkészítésben és az esetleges kísérésben részt vevő szakemberek felelőssége is.

Származási különbségek. Nem hasonlít eléggé?

Emília, egy roma származású kislány, kilenc hónapos korában került örökbe fogadó családjába. Örökbe fogadó apja roma származású volt, örökbe fogadó anyja pedig nem, de közösen döntöttek úgy, hogy nem probléma számukra, ha az örökbefogadásra nekik kiejánlott gyermek is cigány származású. A család életében néhány éven belül több változás is bekövetkezett. A gyermek csupán hatéves volt, amikor a szülei elváltak. Emília örökbe fogadó anyjánál nyert elhelyezést, és innentől kezdve apja a legalapvetőbb gondoskodást sem fejtette ki irányában, tartásdíjat nem fizetett utána, sőt teljes egészében eltűnt örökbe fogadott gyermeke életéből. Az anyának futó kapcsolatai voltak, nem volt tartós munkahelye, csupán alkalmi munkákat vállalt, a család megélhetése igen bizonytalanná vált, különösen, hogy a kislányról az apa sem kívánt anyagilag gondoskodni. Az örökbe fogadó anya napi szinten fenyegette Emíliát azzal, hogy ha rosszul viselkedik, berakja az intézetbe. Sajnos ez igen hamar bekövetkezett, és derékba is törte a kislány életét. Éppen elmúlt 12 éves, amikor az anya úgy döntött, nem kívánja többé családjában látni őt. Addigra az otthoni elutasítás válaszreakcióként viselkedészavart szült, Emíliát már örökbe fogadó szüleinek rokonai sem látták többé szívesen, olyan minősíthetetlenül

viselkedett mindenhol. A szakértői vizsgálat kiderítette, hogy a kislány nem tudott örökbefogadásának tényéről. Soha nem tisztelték meg azzal, hogy az igazságot elmondják neki örökbe fogadó szülei. A szakemberek megállapították azt is, hogy az örökbe fogadó anya ugyan fizikailag ellátta, de szeretni nem volt képes Emíliát. Nyilatkozata szerint ő soha nem kívánt örökbe fogadni roma gyermeket, erre a volt férje beszélt rá, mivel maga is cigány származású.

Emília esetében az örökbefogadás után több olyan probléma is jelentkezett, amelyek egyesével is veszélyeztető tényezők: válás, egyik örökbe fogadó szülő eltűnése, munkanélküliség és az, hogy a gyermek elől eltitkolták az örökbefogadás tényét. Mégis a legjelentősebbnek az tűnik, hogy elfogadási nehézségek jelentkeztek. Ha az örökbe fogadó anya és apa a kislányt teljes szívvel el tudta volna fogadni, odaadón, feltétel nélkül szeretni tudta volna, mindez nem így történik. Akkor tűzön-vízen át, váláson és anyagi nehézségeken túl is ragaszkodtak volna hozzá, akkor minden körülmények között az ő kicsi lányuk marad.

A jogszabályok alapján az örökbe fogadható gyermekek származását nem lehet nyilvántartani. A gyakorlatban – tapasztalataik alapján – viszont a szakemberek nem így gondolják. Roma származású gyermeket olyan örökbe fogadó szülőnek nem szabad ajánlani, aki nem kész cigány kiskorú örökbefogadására, csak olyannak, aki elfogadó ilyen tekintetben. Számtalan példa mutatja: ha a családok olyan kiskorút fogadnak örökbe, akit elfogadni nem tudnak, a gyermekek szaporítják a gyermekvédelmi rendszerbe bekerült vagy boldogtalan örökbefogadásban élő kiskorúak sorát.

Ez az örökbe fogadó család azonban elfogadónak tűnt, és ki ne tűnne annak, ha nem épp az, aki maga is roma származású? Aki el tudja fogadni a hozzá hasonlót, nem beszélve arról, hogy a gyermek kulturális gyökereit, identitását erősítheti is, ha roma szülők fogadják őt örökbe. Itt annyiban azonban komplikáltabb a helyzet, hogy vegyes házassággal állunk szemben. Az örökbefogadás engedélyezésekor mindenképpen alaposan meg kell vizsgálni mindkét örökbe fogadó szülő motivációját, különösen az ilyen esetekben, mert egy nagy változás a család életében gyakran elég ahhoz, hogy a gyermek helyzete pillanatok alatt elbizonytalanodjék. Ha az örökbefogadást csak az egyik szülő akarta igazán, és ő később a körülmények változása folytán kilép a gyermek életéből – válás, külföldi kiküldetés, haláleset stb. miatt –, ez teljesen kihúzhatja a talajt az örökbe fogadott kiskorú lába alól. Sajnos egyáltalán nem biztos, hogy a gyermek mellett maradó, valójában kevésbé motivált és elfogadó örökbe fogadó szülő vagy más, távolabbi családtag a továbbiakban is felvállalja nevelését, és így teljesen egyedül maradhat, illetve rövid idő után gyermekvédelmi intézetben találhatja magát.

Ez az eset azért igen elgondolkodtató, mert úgy történt, ahogyan általában: a válás után az örökbe fogadó anyánál helyezték el a gyermeket (az esetek igen nagy százalékában ez a helyzet, főleg, ha lányról van szó). Emília ezután a nem roma anyánál származása miatti elutasítással is szembetalálta magát, ami alapvetően valószínűleg a volt férjnek szólt. Vegyes házasságok esetében a szakembereknek érdemes figyelembe venni az örökbefogadás engedélyezésekor, hogy a későbbiekben így is alakulhat az örökbefogadó család élethelyzete. Tanácsos lenne csak akkor engedélyezni a házastársaknak az örökbefogadást, ha mindketten ugyanolyan motiváltak tűnnek a kisebbségi származású gyermek kiválasztására.

Idős gyermek – idős szülők. Amikor már nehéz a beilleszkedés

Franciska tipikus 13 éves kamasz volt, amikor 64 éves örökbe fogadó anyja és 58 éves örökbe fogadó apja családjukba fogadta őt. Hiphopedzésre szeretett volna járni, divatosan öltözködni, kortársaival barátkozni, s az iskola kevésbé érdekelte. Mindezt új családja, főleg időskorú anyja nem nézte jó szemmel. Ők mást akartak faragni belőle, mint aki valójában volt: balettra akarták beíratni, nőies ruhákba öltöztetni, éltanulót nevelni belőle, holott tudomással

bírtak róla, hogy már sok lemaradása van korábról is. Nem vették figyelembe Franciska valódi igényeit. Ez ellenállást szült: a kislány lázadni kezdett, egyre inkább zűrös barátokhoz csapódott. A szülők nem tudták, hogyan kezeljék a helyzetet – hisz még soha nem volt korábban pubertáskorú gyermekük –, ezért tiltani kezdték a haveroktól. Franciska pedig semmire sem vágyott jobban, mint egy kis intimitásra, szeretetre, nem is volt semmi, amit jobban szeretett volna ennél a világon – ha mindezt örökbe fogadó szülei képesek lettek volna megadni neki. A tiltás pedig csak ellenállást szült, egyre több volt a konfliktus közöttük, Franciska több és több időt töltött a tiltott barátokkal, a szülők pedig türelmetlenek és durvák voltak vele, nemegyszer érzelmileg zsarolták. Hiába volt leghőbb vágya, hogy örökbe fogadó családjában maradhasson, ez a szülők türelmetlensége, rugalmatlansága miatt nem valósulhatott meg. Érzelmileg és idegileg kimerült, kritikus állapotba került, labilis-sá, kiszolgáltatottá vált, rossz társaságba sodródott. Az örökbe fogadó anya kezdeményezte az örökbefogadás felbontását, de az végül közös döntés volt, Franciska alig több mint egy évvel adoptálása után újra gyermekotthonban élt.

Egy 13 éves gyermeket új családba fogadni mindig nagyon nehéz dolog, s ez kifejezett érzékenységet, rengeteg rugalmasságot, toleranciát, elfogadást igényel mindkét fél részéről. Kevesen vállalkoznak és még kevesebben alkalmasak erre igazán. Az ilyen korú örökbe fogadható gyermekek már sok esetben hosszú évek óta a gyermekvédelem rendszerében élnek, sokan közülük soha nem is nevelkedtek vér szerinti családjukban, ebből következően többnyire pszichés és mentális problémákkal, sok esetben komoly lemaradásokkal küszködnek. Ha pedig már évek óta egy gondozási helyen, esetleg nevelőcsaládban nevelkednek, általában erősen kötődnek is, ezért komplikált feladat átgondozásuk egy új helyre, még akkor is, ha vágynak rá, hogy végre saját családjuk legyen. Nagyon sok tolerancia, elfogadás és főként szeretet kell, hogy egy ilyen korú gyermek beilleszkedése sikeresen menjen végbe. Sajnos a nagybacska gyermekeket általában közel nagyszülő korú örökbefogadók szeretnék örökbe fogadni, akiknek sok esetben nem született vér szerinti gyermekük korábban, soha nem neveltek gyermeket, és ebből következően testközelből nem találkoztak kamaszkori problémákkal sem. Franciska esetében is a kölcsönös meg nem értettség állhatott a háttérben. Mindenki mást kapott, mint amit várt ebben a kapcsolatban. A szülők saját képükre akarták formálni a lányt, aki megértést, szeretetet és feltétel nélküli elfogadást várt volna. Mivel ezt nem kapott, más irányt vett a viselkedése, ami pedig csak azt bizonyította az örökbefogadó szülőknek, hogy Franciska az, aki alkalmatlan arra, hogy örökbe fogadó családban éljen, hisz képtelen alkalmazkodni öhozzájuk, akik csak jót akartak neki. A felelősség tehát csak és kizárólag az övé, ők nem tehetnek arról, hogy a szépen induló történet végül így alakult.

Mindenképpen érdemes megemlíteni, hogy az örökbe fogadó házaspárok egy része különböző okok miatt csak igen idős korban kezdeményez örökbefogadást. Mire örökbe fogadó szülőkké nyilvánítják őket, gyakran már 50-55 évesek vagy még idősebbek. A szabályok értelmében maximum 45 év korkülönbség lehet a fiatalabbik

házastárs és az örökbe fogadható gyermek között. Sok idősebb korú örökbefogadó számára ez áthághatatlan kötelezettséget jelent, és szívük mélyén valójában sokkal kisebb gyermeket szeretnének örökbe fogadni. Nehéz számukra (vagy egyenesen lehetetlen) egy kamaszkorú gyermek elfogadása összes kialakult személyiségjeggyel, szokásával, sokszor lemaradásával, tipikus pubertáskori problémáival együtt. Időskorban kevésbé rugalmasak, nyitottak már, és sokszor valójában igazi kisgyermekre vágnak, akit még képükre formálhatnak. Ebben az esetben is hasonló el nem fogadás, kényszerből születő örökbefogadás állhatott a háttérben.

Összegzés

Cikkemben olyan eseteket próbáltam röviden felvázolni, amelyek tipikus problémákat próbálnak megvilágítani egyedi történetek segítségével. Persze tipikus problémákról nehéz beszélni, hisz a történeteket az élet írja, minden örökbefogadás más és más, különböző nehézségekkel találkozhatnak az örökbefogadottak és az örökbefogadók, és

maguknak kell megtalálniuk a lehetséges megoldási módokat a krízishelyzetekben. Sokan nem adják fel, találnak segítséget és megoldást (szerencsére az örökbefogadások túlnyomó többsége sikeres, csupán kis százalékuk boldogtalan és válságokkal kísért), míg egyes esetekben nem marad más kiút, mint a család szétesése.

Az elmúlt három évben folytatott vizsgálataink mégis azt igazolták, hogy vannak olyan rizikótényezők, amelyek problémássá tehetik az örökbefogadásokat.

A gyermek életkora és neme lényegesnek látszik. Minél idősebb egy gyermek, az esetek túlnyomó többségében integrációja annál nehezebben megy végbe. Hosszú távon igazolni nem tudjuk még, de a felmérések arra is mutatnak, hogy a fiúk veszélyeztetettebbek, mint a lányok, főként a nagyon érzékeny prepubertáskorban rengeteg fiúgyermek örökbefogadása kerül kritikus helyzetbe. Az örökbefogadók – elsősorban az átlagosnál magasabb – életkora is fontos szerepet játszik, ahogyan ezt az utolsó ismertetett esetben is láthattuk. Olyan történettel még nem találkoztam, ahol a túl fiatal örökbefogadók éretlensége vagy felkészületlensége okozott volna nehézségeket.

Mentális vagy komoly testi betegség szintén erősen veszélyeztető tényező, főleg, ha olyan súlyú problémáról van szó, amely az egész család helyzetét megnehezíti. Különösen nehéz a helyzet, ha a betegség csak a gyermek örökbefogadása után, idősebb korban alakul ki vagy kerül napvilágra.

Színén láthattunk példát egy gyakrabban előforduló tényezőre: ez a vér szerinti gyermek születése. Dávidon kívül még számos örökbe fogadott kiskorú családon belüli perifériára kerülését vagy akár a családból való kiesését okozta ilyen változás.

Rengeteg esetben tapasztaljuk azt, hogy kamaszkorig alapvetően rendben zajlik (legalábbis látszólag) az örökbefogadás, ekkor pedig olyan változások állnak be a gyermekek viselkedésében, amelyet az örökbe fogadó szülők

nem tudnak kezelni. Több oka is lehet ennek, de elsősorban azt kell megemlíteni, hogy sokszor a kisgyermekkorban elhanyagolt, egy személyhez kötődni nem tudó kiskorúaknál az átlagosnál többnyire sokkal hevesebb indulatok kísérik az identitáskeresés útját. Ezt még nagyon felkészült örökbefogadók is nehezen tudják kezelni és tolerálni. Ha hozzáadódik az örökbefogadók tapasztalatlansága, rugalmatlansága, idős kora, ez sokszor krízisbe sodorhatja az egész családot.

A szülők oldaláról is felsorakoztathatunk néhány tényezőt, amelyek mindenképpen befolyásolják az örökbefogadás menetét. Haláleset (egyes esetekben mindkét örökbefogadó szülő halála), válás, anyagi elbizonytalanodás mind lényegesnek látszik; ezek egyes esetekben önmagukban, túlnyomó többségben azonban más okok mellett játszanak közre az örökbe fogadott gyermek családból való kikerülésében.

Néhány esetben láthattuk azt is, hogy az előkészítés és a kiválasztás nem megfelelő volta is komoly problémákat okozhat, az ilyen hibák kivédésén túl azonban a gyermekvédelmi szakma az utánkövetés mint jogintézmény bevezetésével segíthetne ezeken a gyermekeken. Ez egyfajta félig kötelező, félig önkéntes segítségnyújtásként alapvetően az örökbefogadás engedélyezésében eljár szakemberek számára jelentene kötelezettséget: az engedélyezést követő bizonyos időn belül tartsák szemmel a család életét, és bármilyen általuk tapasztalt vagy a szülők által jelzett probléma esetén nyújtsanak szakmai segítséget. Ez egyelőre nagyon sok örökbe fogadó család meggyőződésével ellentétes (féltik privát szférájukat, gyermekeiket, családi békéjüket); ám az időben jött szakmai segítségnyújtás számos általunk is elemzett esetben stabilizálhatta volna a kiskorú helyzetét a családban, és megmenthette volna az örökbefogadást. Ezért a gyermekvédelmi területen dolgozók nagy többségének egybehangzó véleménye, hogy az utánkövetés hasznos, egyes esetekben pedig elengedhetetlenül fontos jogintézmény lenne. Az új – életbe nem lépett – Polgári Törvénykönyv tervezete tartalmazott is erre vonatkozóan egy passzust, amelyet a szakmai gyakorlat töltött volna meg tartalommal. Az új Ptk. megalkotásáig várnunk kell még arra, hogy mindez bevett és elérhető gyakorlattá váljon.

Léteznek azonban ma is önszorgú csoportok, és segítő szakemberek is rendelkezésre állnak. Krízis vagy komolyabb probléma esetén az örökbe fogadó szülők, illetve idősebb korú örökbefogadottak hozzájuk fordulhatnak.

Fontos lenne, hogy ezeket az önszorgú csoportokat a szakmában dolgozók népszerűsítsék, illetve mindenképpen szükséges lesz a kötelező utánkövetés bevezetése is, hiszen ezeknek a gyermekeknek a sorsa nem csupán örökbe fogadó szüleik, hanem a szakmában dolgozó, őket rájuk bízó szakemberek felelőssége is. A felelősség pedig nem ér véget az örökbefogadás engedélyezésével. Az örökbefogadás rendkívül összetett, bonyolult jogintézmény. Megköveteli a gyermekek sorsáról döntő szakemberek és civilek együttműködését, amely elengedhetetlen ahhoz, hogy minél boldogabbá váljon az örökbe fogadott gyermekek és az örökbe fogadó családok élete.

Andrási Júlia gyermekvédelmi szakember. Az ELTE jogi karán jogászként, majd a Semmelweis Egyetem Mentálhigiéné Intézetében mentálhigiénés szakemberként végzett. Négy év tapasztalattal rendelkezik a nemzetközi gyermekvédelem területén, több írása jelent meg a belföldi és nemzetközi örökbefogadás témájában. Több éve végez vizsgálatokat az örökbefogadásból gyermekvédelmi gondoskodásba került gyermekek helyzetére vonatkozóan; ez a kutatás képezte e cikk alapját is.

Hartay Csaba

Istennel a kertben

Ha este a kertben járok
A világűrben veled lépkedek
A kerítésen túl idegen bolygó
Felszínén vakondtúrás-kráterek

Visszatérő üstökös csóvája
Házunkhoz autó érkezett
Fénysávja a galaktikus tájon
Kiejthetetlen ékezet

Kimondhatatlan a távolság
Ha fényévnyire a közel
Magamra akkor sem hagysz
Ha azt hiszem nem létezel

Egyedül Te ismered birodalmam
Mögötted némán ballagok
Villanó szemű macskáim
Talán csak rég kihunytt csillagok

Tisztulás

Fogatlan kerítésen át
Szél selypít

A télikert
Áttetsző tetején
Centis réteg
Fehéríti az éjt

Hajnalra
Megtisztulunk

Amilyennek álmodlak

Néztem, ahogy az urnádat leengedik a sírba,
majd a felhőkön túlra pillantottam.
Továbbszállás, tovább minden anyagon, és tovább
a leütött másodpercek riasztó koppanásán.

Már csak éjjelente találkozunk. Kézfogásod erőteljes,
levezetsz a partra, s együtt bosszankodunk
a haltartóból megszökött ponty miatt.
„Majd hozzászoksz a holtakhoz, ahogy öregszel.”

– Ilyen tanácsokat osztogatsz.
Nem lehetne csak némán várni a kapást?
Vízükör, s a merülő emlékezet rajzolja földi megjelenésed.
Nem öregszel, olyan vagy, amilyennek álmodlak.

Fekete

Régen ilyen
szavakat írtam:
Isten, folyó, dél.

Most üres tél van.

Túllóg minden fényen
fagyos éjnek
fekete fóliája.

Színpadra emelt társadalom

KERÉNYI Ferenc: *Színek, terek, emberek. Irodalom és színház a 18–19. században*. Szerk. Szilágyi Márton – Scheibner Tamás. Ráció Kiadó, Budapest, 2010. /Ligatura/

Kerényi Ferenc (1944–2008) rejtélyes, sokoldalú irodalomtörténész volt. Gyakorlatilag mindenhez értett a 18–19. század magyar irodalmából: foglalkozott színházi életünk kezdeteivel, írói-költői életművekkel Vörösmartytól Petőfig, Madáchtól Jókaiig, Pest vármegye irodalmi életétől a közköltészetig, sőt Örkénnyel és a kortárs színházzal is. Az Irodalomtudományi Intézet főmunkatársaként, muzeológusként és tanárként híres volt munkabírásról, érthető magyarázatairól, gondos lektori véleményeiről, nem utolsósorban pedig fanyar humoráról. Aki ismerte őt, megerősítheti: minden közösségben úgy tekintettek rá, mint Yoda mesterre. Tudta, ki milyen feladatra alkalmas; tanácsot kértünk tőle textológiai ügyekben, segített kibogarászni az olvashatatlan kézírásokat, fejből tudta a reformkori országgyűlések napirendjét, a főúri családok rokoni kapcsolatait, az összes pesti viccet, továbbá a tudomány és a színház világának anekdotáit. Büszkék voltunk, hogyha ő is kérdezett valamit, s egy kicsit mindenki a tanítványának érezte magát: színészek, irodalmárok, muzeológusok, tanárok és hagyományápolók. Kritikus pillantása mögött mindig bujkált egy kis derű is, s ennek birtokában képes volt – Shakespeare biztatására – az egész világot színháznak látni. Nem dőlt be a pátosznak, az „alakításoknak”; pontosan tudta, mi mennyit ér.

Kerényi Ferenc számos cikkben, kritikai kiadások és monográfiák – utoljára Petőfi rendhagyó életrajza – segítségével összegezte tudását, de önálló tanulmánykötete sosem jelent meg. Ezt a hiányt ő maga is szeretne volna pótolni, s Thimár Attila (Ráció Kiadó) biztatására összeválogatott egy kötetnyi, nehezebben hozzáférhető ta-

nulmányt. A legkorábbi 1774-ből való, a legkésőbbi pedig 2006-os. Szándékában állt, hogy a jegyzeteket kiegészítse az újabb szakirodalommal, ám ebben váratlan halála megakadályozta. Az összetett feladatot két régi tanítvány, Szilágyi Márton és Scheibner Tamás vállalta magára, s az ő segítségével 2010 nyarán megjelenhetett a könyv. Az előszó tanúsága szerint egyébként további posztumusz tanulmánykötet(ek)re is számíthatunk majd.

A kötet címe és alcíme a hétköznapi valóság és a színház világa közti határvonalra kérdez rá –

hiszen mindig színház volt némiképp, ami valóságnak látszott, s a művészet szent temploma régen sem volt mentes hétköznapi gondoktól. Kerényi Ferenc tehát az irodalom és a színjátszás társadalomtörténeti kereteit kívánta vizsgálni. A társadalmi szintér szín(c)változásai néhol jól felismerhető nyomokat hagytak Thália birodalmában, máskor viszont levéltári források és kárpitosszámlák között kell nyomozni utánuk. A válogatás Kerényi interdiszciplináris módszereiről tanús-

ködik: adatok sokaságára támaszkodó érveléssel és higgadt, töltelékszöveg nélküli tömörséggel szól hozzánk.

A tizenöt tanulmány segítségével az olvasó keresztül-kasul bejárhatja a korszak irodalom- és színháztörténetének útvesztőjét. Olvashatunk a Nyugat-Európában utazgató Teleki grófok színházi élményeiről, amelyek sajátos párhuzamot alkotnak a hazai viszonyokkal: megismerhetjük az egykorú kőszegi jezsuita színjátszók közköltészeti mulatódalát, majd az európai színművek „magyarításának” eszköztárát, például a szereplők névének átalakulását. Nyomasztó részletességgel szembe-
sülünk az első pesti hivatásos színház anyagi gondjaival, működésének és csődjének összefüggéseivel, a polgárosuló Pest közönségviszonyaival. Kerényi önálló tanulmányt szentelt a nemzeti színházi eszme egykorú és 20. századi

kelet-európai megvalósulásainak (a mostoha kezdetektől a későbbi nemzeti színházak szinkretizmusáig), a reformkori társadalom színpadi ábrázolásának (zsánerfigurák, karriertörténetek, ős-pesti humor stb.), illetve a hajdani színésznők névhasználatának. A Mikszáth-dramatizálásokról szólva kíméletlenül leleplezi az író közismert művein elvégzett századfordulós, Horthy-korszakbeli és szocreal „szín-műtétek” ideológiai-dramaturgiai sutaságait.

A 18–19. század jelenkorára vonatkozó reflexiók mellett a műltszemlélet változását, a „múltkonstruálást” tarthatjuk a korszak egyik fontos történet- és szépírói kérdéskörének. A kötet egyik gyöngyszeme a Dugonics András-tanulmány. Ebben Kerényi részletesen feltárja a 18. század végének legismertebb hazai eredetmítoszát, az *Etelka*-sorozat magyar őstörténeti rendszerét, amelyet Dugonics a honfoglalásról szóló krónikák és a korai finnugor elméletek ötvözésével alkotott meg. A függelékben még családfát is kapunk a hősök-hősnők szövevényes rokonságáról. Az első kuruc tárgyú színművek hazai és külföldi felbukkanásáról szóló írásból megtudhatjuk, hogy a 19. században még Párizsban és Amerikában is játszottak Thököly Imréről szóló darabot. Idesorolható a Csapó János (irodalompartoló pesti ügyvéd, majd rejtélyesen eltűnő váltóhamisító) Doppelgänger-életéről szóló tanulmány is. *A karperec* című Jókai-novella (1851) tárgytörténetét vizsgálva a

Madách család szintén látóköriünkbe kerül – a többi legyen meglepetés. A Petőfi-kultuszt idéző záró tanulmány mélyfúrásai ráébresztenek, hogy a Szibériába vándorolt költő mondája főként Benyovszky Móric (közkezen forgó, ponyván kiadott) életrajzából, továbbá vegyes lágerfolklórelemekből táplálkozik.

Az irodalmi élet működésének más színterein is körbepillantunk a Marczibányi-alapítvány és Pest vármegye kapcsolatáról, illetve a 19. századi magyar irodalom nemzedékváltásairól szóló írások segítségével. Ezek adatsorait a fenti témakörök „mellé” olvasva eljáratjuk a „kettős könyvelés” szabályait, amely a nemzeti irodalmat egyrészt önelvű, önszabályozó, többé-kevésbé intézményesített rendszerként írja le, másrészt ennek szereplőit (írók, kritikusok) folyamatosan más játékterekben is működni látjuk: jogi vagy pénzügyeiken keresztül, közéleti vagy szakmai hatalmi tényezőként, sőt akár a nyilvánosság „áldozataiként”, akiknek művei és személyes életrajza egyúttal újabb elbeszélések vagy folklórtémák nyersanyagává vált. Kerényi Ferenc mindezeket logikusan, Poirot alaposágával tárta fel, ám a fenti ellentmondásokat nem akarta *feloldani*, hanem *el akarta magyarázni* őket, ezért „színpadra segítette” a problémákat, hogy önmagukat tárják fel. Első – de nem utolsó! – tanulmánykötete egy ilyen színházba invitál.

Csörsz Rumen István

Félelmetes félmúlt

Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban. Szerk. Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László. Szent István Társulat – Luther Kiadó, Budapest, 2010.

Vegyes érzések kavarnak bennünk, ha a közelmúlt egyháztörténetét próbáljuk megismerni. Itt és János püspök az *Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban* című, múlt év májusában megrendezett konferencián elmondott zárszavában rosszulról, ag-

godalomról, szegényről és reménységről beszélt. Undor és rosszullet azoktól a változatosan kegyetlen és gonosz módszerektől, amelyekkel az egyházakat üldözték a Kádár-korszakban; aggodalom afölött, hogy múltunkkal nem akarunk szembesülni; szegény amiatt, hogy egyházi személyek kollaboráltak a megsemmisítésükre törekvő hatalommal; és reménység abban, hogy Isten a történelemnek is ura. A konferencia kötete az elmúlt év végén jelent meg. Négyszáz oldalon huszonhárom

tanulmány próbája eligazítani az olvasót ebben a cseppet sem egyszerű történetben.

Mi történt az egyházakkal a „létező szocializmus” korában? A rendszerváltás után, a rehabilitációk idején az lehetett az érzésünk, hogy üldözött, de hitükhez konokul ragaszkodó hívek közössége volt. Az ezredforduló óta megszorodott, időnként bulvárízű és hiteltelen, máskor szakmailag megalapozott és nagyon is hitelesnek tűnő híradások a rendszerrel való együttműködés legelrettetőbb példái: egyháziak ügynökmúltjáról számolnak be. Mit tegyen az egyház? Csak a „szépre” emlékezzen? Hallgasson, és ne engedjen a külső „bomlasztási” kísérleteknek? Bocsásson meg mindenkinek mindent, és ne is érdeklődjön aziránt, hogy tulajdonképpen kinek és mit is kellene megbocsátani? Nézzon szembe a múltjával, megkockáztatva ezzel a külső hitelvesztést és a belső meghasonlást? Tárja fel a múltját, hátha ez vezet el a katarzishoz, a valódi bűnbánathoz és bűnbocsánathoz?

Kötetünk a legutóbbi úton segít elindulni. „Hivatalos” egyházi kiadvány, hiszen a katolikus és evangélikus egyház kiadói (Szent István Társulat és Luther Kiadó) adták ki, a református egyház támogatásával. Erdő Péter esztergomi érsek, Bogárdi Szabó István református püspök és Pröhle Gergely evangélikus országos felügyelő ajánlása olvasható a tanulmányok előtt. A kutatást, a konferencia megrendezését, a kötet szerkesztését a Fehér Hollók nevű, fiatal történészekből, levéltárosokból, papokból álló informális munkacsoport tagjai végezték, akik évek óta kutatják a közelmúlt egyháztörténetét. Fontos, hogy szerepel a három egyházi vezető (a közelmúlt kutatásához eltérően viszonyuló) ajánlása, de jó, hogy a kötet szerzői független, egyházukat szerető kutatók.

A kötet első részében három olyan tanulmányt is olvashatunk, amely általánosan közelít a témához. Kálmán Peregrin bemutatja, hogy az egyházi tanítás meny-

nyiben szolgálta az egyház autonómiájának védelmét, illetve mennyire szolgáltatta ki azt az egyházüldözésnek. Katolikusokra vonatkozó gondolatai protestánsok számára is tanulságosak. Szabó Csaba a szocialista országok egyházüldözését mutatja be vázlatosan – a megdőbbenő számsorok valóban kiválthatják a „fizikai rosszsullétet”, amelyről Ittész János beszélt. Máté-Tóth András a sokféleképpen „hallgató” egyházról írt, magyarázatot keresve – és részben magyarázatot is adva – a múltfeltáráshoz való ambivalens egyházi viszonyra. E tanulmányok közé ékelődik négy olyan dolgozat, amely a határainkon túli egyházüldözést mutatja be, Tamási Zsolt Erdélyről szóló kiváló írása kivételével sajnos meglehetősen felületesen.

Az egyházüldözés eszköztára igen változatos és sokrétű volt a Kádár-korszakban. Mikó Zsuzsanna tanulmányából megtudjuk, hogy az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) szoros figyelemmel kísérte az egyháziak ellen folytatott bírósági eljárásokat. Jason Wittenberg dolgozata összefüggéseket keres (de egyenesen kimutathatóan nem talál) a tévesztés és a hittanbeíratások között. Köbel Szilvia nagyívű tanulmánya bemutatja, hogy a pártállam teljes struktúrája – az MSZMP KB-től az ÁEH-n, a minisztériumokon, a nőtanácson át a helyi IBUSZ-irodáig – részt vett az „egyházpolitika”, azaz az egyházüldözés végrehajtásában.

Az egyházüldözés szerteágazó intézményrendszere közül ma legnagyobb figyelem az állambiztonsági szolgálatokra irányul. A kötetben is találhatók ezzel foglalkozó tanulmányok, amelyek jóval túlmutatnak az „ügynökkérdés” horizontján. Ügynökökről legtöbbit Vörös Géza tanulmányában olvashatunk, amely az egyházakon belüli hálózatiépítésről ad átfogó képet. Az egyházzal foglalkozó hivatásosokról Tabajdi Gábor írt, a Mindszenty-ügyért felelős tisztekről pedig Czene-Polgár Viktória. Mirák Katalin a soha valósággá nem vált szocialista embertípus egyik kiemelkedő példányáról,

a tartótiszt ideáltípusáról írt tanulmányt. Soós Viktor Attila arra a nagyon fontos kérdésre keresi a választ, hogy az állambiztonság vagy az ÁEH játszotta-e a vezető szerepet az egyházüldözésben a hatvanas években.

Az egyházüldözés „hétköznapijairól” változatos témájú esettanulmányok számolnak be. Kósa László személyes élményeit veti össze az állambiztonsági iratokkal a budapesti református ifjúság bomlasztásáról írt tanulmányában. Kiss Réka dolgozata nyilvánvalóvá teszi, hogy a hatvanas évek református egyházi pereinek kimenetelét egyértelműen az egyházpolitikai érdek döntötte el. Fejérdy András írása a római Pápai Magyar Intézet átvétele kapcsán bemutatja, hogy az állambiztonság milyen félelmetesen tudatosan és sikeresen használta ki a Vatikánnal kötött részleges megállapodást saját céljai, azaz a katolikus egyház határokon túli bomlasztása érdekében. Az ÁEH igyekezete a kisebb katolikus egyházi kitüntetések befolyásolására – amelyről Mózessy Gergely ír a fehérvári egyházmegye példáján keresztül – groteszk példája a mindent irányítani akaró állami ellenőrzésnek.

Kilóg a kötet kronológiai kereteiből Bánkuti Gábor tanulmánya, amely a Sztálin halála utáni időszak

állambiztonsági egyházüldözésén át mutat példát arra, hogy a mindenkori politika mennyire naprakészen befolyásolta az állambiztonság egyházüldöző tevékenységét. Bögre Zsuzsanna megrendítő írása egy börtönbüntetést szenvedett besenyőtelki tanítónő visszaemlékezésein keresztül mutatja be, hogy az üldöztetést elszenvedettek szemében mennyire összefonódott az egyház eltiprása az egyszerű emberek meghurcolásával.

A nagyon sok jó színvonalú, alapos forrásismerettel és körültekintő forráskritikával megírt tanulmányt tartalmazó kötet szerkesztői sajnos nem tartották fontosnak, hogy névmutatót készítsenek a munkához. A téma kutatói számára ez alig pótolható hiányosság.

A kötetet végigolvasva megbizonyosodhatunk arról, hogy rosszul lőttünk legyűrve, szégyenérzésünkön felemelkedve reménységgel lehetünk aziránt, hogy a múlton „úrrá lehetünk” (ahogyan német testvéreink megfogalmazzák), és elérhetjük a megtisztulást. Köszönet érte a „Fehér Hollóknak”, akik ritka alapossággal és lelkiismeretességgel segítenek bennünket e nem könnyű feladatban.

Kertész Botond

Képrombolás helyett képzetrombolás

FRITZ, Johann Michael: *Das Evangelische Abendmahlsgerät in Deutschland. Vom Mittelalter bis zum Ende des Alten Reiches*. Mit Beiträgen von Martin Brecht, Jan Harasimowicz und Annette Reimers. Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig, 2004.

Opus magnum – már első pillantásra is. Külcsín és belbecs tekintetében egyaránt megérdemli a jelzőt Johann Michael Fritz *Evangelikus úrvacsorai edények Németországban* című munkája, amely a szerzőnek nem az első olyan műve, amely valószínűleg sokáig a szakma alapműve marad. De melyik szakmáé is? Az 1936-ban született Fritz, a heidelbergi egyetem egykori művészettörténész professzora a

katedrától való visszavonulás után sem pihent meg. 1998 óta a műemlékvédelmi topográfiai munkákban vállal hatalmas feladatot. Ezeknek a felméréseknek az eredménye a most tárgyalt lenyűgöző kötet a németországi evangélikus gyülekezetek úrvacsoraedényeiről. A mű születését a műemlékvédelem gyakorlati igényei, egy nagyszabású inventálás, felmérés előzte meg. Az eredmény azonban nem pusztán a művészettörténészek számára jelentős.

A könyv a mai Németország területén lévő egyház-községek azon úrvacsorai emlékeit tárgyalja, amelyek a középkortól a Német-Római Birodalom felbomlásáig (1806) terjedő időszakban készültek. Ezen túl azonban kitekintést ad az egykor a birodalmon vagy a jelenlegi

határokon kívüli területekre (Svájc, Danzig/Gdansk, Königsberg), illetve más protestáns felekezetek, elsősorban a kálvini reformációt követő gyülekezetek úrvacsoraedényeire is. A kötetben Johann Michael Fritz tanulmánya, a több mint 450 tárgy – sokszor egész oldalas, színes – fényképe, a szerző által készített leírása, művészettörténeti elemzése mellett három további értékes közleményt is olvashatunk. Martin Brecht az úrvacsoraedények teológiai, liturgikus, egyháztörténeti szerepéről írt; Annette Reimers a tárgyak feliratait elemezte, rendszerezte. Jan Hara-simowicz, a boroszlói (Wrocław) egyetem professzora pedig a protestáns művészet, ikonográfia kérdéskörében helyezi el az emlékeket.

A több száz – a teljes emlékananyag jellegét tükröző, de annak csak egy részét képező – ötvösmű (kelyhek, paténák, ostryatartók és kannák) külön-külön is jeles mű, ebben a kontextusban azonban korábban nem ismert összefüggések is feltáru-
lnak. Mert bármily meglepő, de az 1960-as évekig nem születtek olyan tanulmányok, amelyek a protestáns liturgikus tárgyakat a teológia, a művelődéstörténet szempontjai szerint is tárgyalták volna, a társadalmi, felekezeti, regionális különbségeket is bevonva a vizsgálódás szempontjai közé. A stílustörténeti összefüggések, mesterkérdések megvitatása került előtérbe. Így ereszthettek mélyre kapaszkodó gyökeret olyan téves elképzelések – Fritz egyenesen előítéleteknek nevezi őket –, amelyek a protestáns emlékananyag egészét a „nem túl érdekes” körébe utalták. Olyan, többnyire a 19. században termelt közterek sorolhatók ide, mint hogy „a protestáns-sá váló gyülekezetek beolvasztatták, eladták a korábbi, szentmiséhez használt felszerelési tárgyakat, paramentumokat, a reformációt követő felekezetek tárgyain ritkák a teológiai, művészettörténeti érdeklődésre számot tartó ábrázolások, azok gyakran egyszerű kivit-
telűek, kerülnek a pompát”. A múlt század utolsó évti-

zedeiben lendületet vevő kutatások eredményei alapján azonban el kell vetnünk ezeket a leegyszerűsítő ítéleteket.

A kötet címében is megjelenő időhatár maga az egyik ékes cáfolat. Középkori tárgyak lutheránus használatban? Igen, még hozzá minden korábbi elképzelést felülmúlóan nagy számban. A német középkori ötvös-

művek jelentős része ugyanis éppen az evangélikus gyülekezetek használatában maradt fenn. Hasonlók a katolikus kincstárakban csak nagyon kis számban ismertek: a 18. századot megélt tárgyakat tovább tizedelte az 1803-as szekularizáció. Elsősorban Észak- és Közép-Németország gyülekezetei őrizték meg közel háromezer (!), a reformáció előtt készült egykori misekelyhet. A harmincéves háborútól jobban megkímélt területeken sok kehely, paténa (ostyatál) maradt meg eredeti helyén. A déli, keleti területeken sokkal nagyobb mérvű volt a

tárgyak pusztulása, fosztogatás, zálog, adás-vétel útján való mozgása is. A reformáció térnyerése idején, a 16. század második felében is a korábbi, római katolikus használatra szánt tárgyak arányrendszerét, sokszor a későgótika formai megoldásait, dekorációját követő művek születtek. Csak a 17. század első harmadától figyelhető meg, hogy az új liturgia, a két szín alatti úrvacsora igényeihez szabottan kezdik készíteni a kelyheket, a korábbiaknál nagyobb méretű *cuppával*, pohárrésszel. Csak a hatalmas emlékananyag szisztematikus felmérése tette lehetővé, hogy lássuk: az úrvacsorához használt liturgikus edények, a vizitációkban *vasa sacra*ként említett tárgyak olyan sokszínűek, mint maga a reformáció. Egymáshoz közeli területeken is más-más gyakorlat honosodott meg. Így Augsburgban a lutheránusok is kenyérrel éltek az úrvacsora vételekor, egyes területeken pedig a 17. században is szokásban volt egy szívószálhoz hasonlatos eszköz használata az úrvacsorai kelyhekből való iváshoz. Nagy erénye a könyvnek, hogy a krono-

logikus sorban, de azon belül tematikus, regionális egységekben tárgyalja az emlékeket, így mindezek a sajátosságok jól érzékelhetőek.

A tárgyak feliratainak, díszítményeinek a kötetben való példaszerű dokumentálása, elemzése pedig a „kép-telen”, a hangsúlyt a textusra, ígére helyező protestánsokról élő képzeteket rombolja porig. Az evangélikus kelyhek gyakori VDMIAE betűszava (1Pét 1,25) mellett ó- és újtestamentumi locusok egymásra vonatkoztatása – sokszor gazdag figurális kompozícióval kiegészítve –, a bibliai idézetek és donációk, történeti forrásként is jelentős feliratok sokasága pedig elsősorban a liturgiátörténet kutatói számára szolgálhatnak fontos kiindulópontul.

A reformáció kezdetének közeledő ötszáz éves évfordulója szerte Európában jelentős kutatásokat ösztönöz, amelyek egyik eredménye e kötet is. Mit meríthetünk

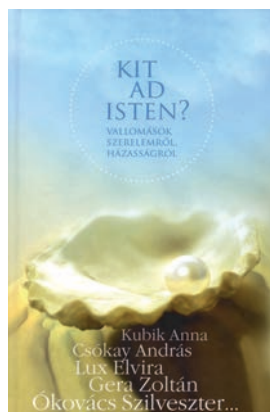
mindebből? Biztatást, hogy a saját emléanyag megkezdett feltárása, dokumentálása jó irány, elődeink nyomait érdemes követni. Hiszen ne feledjük, Erdély száz evangélikus emlékeiről már 1922-ben megszületett egy a tárgyalathoz hasonló, átfogó mű Roth Victor tollából. A 2009-es Kálvin-évforduló pedig a református emléanyag vizsgálatára buzdított. Ahogy Johann Michael Fritz egy idős tudós bölcsességével fogalmazza: „Dies alles bezeugt deutlich – für Protestanten wie Katholiken gleichermaßen überraschend – die vergessene gemeinsamen Wurzeln.” (Ez – protestánsok és katolikusok számára egyaránt meglepő módon – az elfelejtett közös gyökerekről tanúskodik.)

E műve elismeréseként a münsteri Westfälische Wilhelms-Universität evangélikus teológiai kara díszdoktorává avatta Johann Michael Fitz professzort 2005 júliusában.

Kiss Erika

A huszonegyedik interjú

Kit ad Isten? Vallomások szerelemről, házasságról. Szerk. Szőnyi Szilárd. Heti Válasz Kiadó, Budapest, 2010.

Vallomások szerelemről, házasságról – ígéri az alcím, s valóban beülhetünk a belső szobák rejtekébe, és diszkréten fellebbennek függönyök az amúgy alig látható életterek elől anélkül, hogy ezzel magánlak-sértést követnénk el. Húsz beszélgetés részesei lehetünk, húsz házaspár néha döbbenetes őszinteséggel tárja fel előttünk önmagát.

Volt már hasonló vállalkozása a Heti Válasz Kiadónak. Akkor a hivatás, Isten, a szenvedés kérdésköre alakította ki a kötetet. Egyéni életsorsokról olvashattunk

a *Mit ad Isten?* című könyvben. Most szűkülni látszik a téma a szerelemre, házasságra, s mégis kikerülhetetlenül szó esik Istenről, hivatásról, szenvedésről. Mert hát a szerelem és a házasság Istentől való, a házastársi lét valódi hivatás, és értékek a mulandóság keretei között csak szenvedés árán jönnek létre. Tehát nemcsak a cím formájában, nyelvtani alakjában, hanem a válaszok tartalmában is folytatása ez a mostani kötet az előzőnek.

Vallomások szerelemről, házasságról – amikor kézbevettem a könyvet, édeskés történetekre számítottam, amolyan negédes, álomszép regényekre. Aztán megbor-zongtam, mert az istenkeresők párkapcsolata sem mentes drámai fordulatoktól, bukásoktól, veszteségektől. Ahogyan a bibliai hősök élete sem steril, és a hitben előttünk járók sem büntől makulátlanok. Éppen abban mutatkozik meg Isten hatalma, hogy az emberi gyengeség ellenére is, a sors nehéz útjai ellenére is megmarad hűsége. Megmarad akkor is, amikor az ember nem képes megfogalmazni hitét. Ezért tud megbocsátani a megcsalt

feleség, ezért kezdhet újat, aki elesett, és ezért figyel ismét az életre, akit kétszeresen vonz a temető. Az emberi sorsokon keresztül, hogy Istennek célja van velünk.

Húsz beszélgetés szerelemről, házasságról. Persze aki bulvártörténetekre vágyik, annak más kiadványt kell kézbe vennie. Annak is, akinek már kész válaszai vannak a témával kapcsolatban. A *Kit ad Isten?* című kötet arra mutat rá, mennyiféleképpen élhetjük meg a házasságot, milyen sokszínűen mutatja meg magát a házasságot szerző Isten. Aki jegyesekkel, házaspárokkal foglalkozik, annak jó nyitott szívvel olvasnia a vallomásokat, hogy szembesüljön azzal a változatossággal, ahogyan Isten vezet és formál minket. Ha valóban vallomásként fogadjuk a beszélgetéseket, őszinte feltárulkozásként, akkor általuk könnyebben megnyílunk azok felé is, akik saját történeteikkel ülnek le velünk szemben.

Ha a beszélgetőtársak őszinteségével akarom bemutatni ezt a könyvet, arról is szeretnék szólni, hogy olvasása közben lapról lapra növekedett bennem valamiféle hiányérzet. Voltak fejezetek, amelyeket a kívülálló érdeklődésével olvastam, és voltak olyanok, amelyekbe mélyen beleéltem magam. Amikor evangélikus vagy általam is személyesen ismert emberek vallomására került sor, különösen is megdobbant a szívem. A hiányérzet

mindezek ellenére is csak fokozódott. Végül rájöttem: saját élettörténetünk hiányzik nekem. Tudattalanul és kimondatlanul végig arra vártam, hogy valaki azt mondja el, amit én magam éltem át házasságunkban. Ez természetesen képtelenség. Azt a történetet csak én tudom elmondani.

Milyen jó, hogy feleségemmel mi is elmondhatjuk saját történetünket! Milyen jó, hogy van történetünk! A mi vallomásunk elemei is ugyanazok, mint a könyvben szereplőkéi: Isten, hivatás, szenvedés, szerelem, házasság.

S ha a mi – könyvön kívüli – vallomásunk is ezekből az elemekből áll, vajon azoké, akik hozzánk fordulnak, akikkel beszélgethetünk, nem ugyanezekből az építőkövekből épült-e fel? Ha jól kérdezzük őket, ők is végig gondolják saját közös életüket, és előttük is feltárulkoznak az építőkövek, talán maga az Építő is. Mert ez a húsz vallomás tudatos átélése és megfogalmazása annak, amit a legtöbben jó kérdések hiányában felületesen élnek át. Talán rajtunk is múlik, hogy mennyien fedezik fel Isten elhívását, jelenlétét házasságukban, és kapnak újra lendületet, kedvet ahhoz, hogy társukra úgy tekintsenek, mint akit Isten nekik adott. Nyújtson ehhez sokaknak jó segítséget ez a könyv!

Bencze András

Méltó ajándék

RITOÓK Zsigmond: *Vágy, költészet, megismerés. Válogatott tanulmányok*. Osiris, Budapest, 2009.

A homéroszi eposzok egyik kulcsfogalma a méltó ajándék, a hősök közti barátság és megbecsülés jele, amelyet alkalomadtán illik viszonzni is. A *Vágy, költészet, megismerés* című kötet is ilyesfajta ajándék, tanítványai és kollégái többek között ezzel a szép kiállítású könyvvel köszöntötték a 2009-ben nyolcvanéves Ritoók Zsigmondot. A homéroszi világban elképzelhetetlen módon azonban az ajándék ez esetben egyúttal viszontajándék

is, hiszen a kötetet Ritoók jegyzi szerzőként: több mint félévszázados munkásságából olvashatunk szemelvényeket. Ritoók maga azonban ezt a könyvet ebben a formában soha nem írta meg, az 1968 és 2008 között megjelent tanulmányokat három fiatal klasszika-filológus (Ferenczi Attila, Kozák Dániel és Tamás Ábel) válogatta és szerkesztette, s az írások közül az eredetileg idegen nyelven megjelenteket a Ritoók-tanítványok legfiatalabb generációja fordította. A tiszteletadás e találatos módja kiválóan érzékelteti, mennyire fontosnak és aktuálisnak tartják a fiatalabb filológusgenerációk Ritoók tudói és

tanári munkásságát, és az ötletesen összeállított, lelkiismeretesen gondozott, szabatos fordításokat tartalmazó kötet ékesen bizonyítja is elkötelezettségüket mesterük szakmai kiválósága iránt.

Ritoóknek magának is kiváló mesterei voltak (például Harmatta János), ám ez csak részben magyarázhatja a kötetben (is) megmutatkozó, bámulatosan széleskörű érdeklődését és tudását. A szerkesztők „csupán” az utóbbi negyven év terméséből és a klasszikus antikvitás irodalmának négy fő területéről válogatták a tanulmányokat („Homéros és a korai görög költészet”, „Görög dráma”, „Görög esztétikai gondolkodás”, „Római irodalom”), ám e témák önmagukban is hatalmasak, a modern klasszika-filológián belül már-már önálló tudományoknak számítanak. Ráadásul Ritoók e nagy témakörökön belül sem részproblémákkal foglalkozik: sok szempontú, az eredeti görög vagy latin szöveg filológiai kérdéseitől a klasszikus művek történeti befogadásán és a befogadás elméleti problémáin át akár a műfordításkritikáig terjedő megközelítéseiben mindig a lehető legtágabb irodalom- és esztétörténeti kontextusban tanulmányozza a kiválasztott műveket. Túlás nélkül állítható, hogy mindenkiről szó esik, aki a klasszikus irodalomban számít, sőt még olyan szerzőkről is, akik ma már kevésbé számítanak.

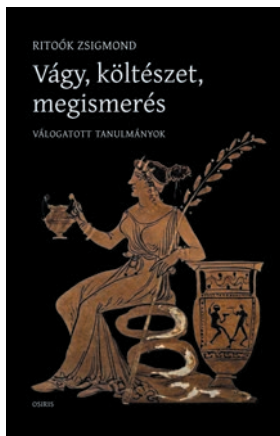
De számít-e egyáltalán az antik irodalom és kultúra ma? Bár a kötet egyetlen tanulmánya sem foglalkozik közvetlenül ezzel a kérdéssel, Ritoók történeti vizsgálódásai egyértelműen azt sugallják, hogy a régi, gyakran évezredekkel ezelőtti értelmezési problémáknak komoly jelenkori tétje van. Biztos jele ennek, hogy a szerző számos tanulmányt a konkrét problémától elvonatoztatott, általános, könnyen aktualizálható kérdésfeltevéssel zár (például a kötet címadó tanulmányát is, Platón és Arisztotelész esztétikai gondolkodásának különbségét kidomborítva), de ugyanezt emeli ki a szerkesztői munka, a kötet felépítése is. Nem véletlen, hogy a kötetet egy tudomány- és egy recepciótörténeti írás

foglalja keretbe: a nyugati mintákat enyhe késéssel és sajátos, osztrák közvetítéssel követő magyar klasszika-filológia 19. századi fejlődésének története ugyanolyan fontos háttérrel nyújt a huszonegyedik századi olvasók önmegértéséhez, mint Babits modern *Odüsszeia*-értelmezésének kritikája. Legyen azonban szó akár a homéroszi eposzok szövegének ókori írásbeli rögzítéséről,

egy töredékes Euripidész-darab cselekményének hipotetikus rekonstrukciójáról, az arisztotelészi *Poétika* problematikus helyeinek vizsgálatáról vagy a horatiusi „arany középszer” bevett értelmezéseinek felülvizsgálatáról, a tágabb esztétörténeti kontextus felvázolása mellett Ritoók mindig rámutat az adott probléma időszerű, akár a laikus magyar közönség számára is értelmezhető vonatkozásaira. Ez a törekvés, amely gyakran a különböző műfordítások kritikájában figyelhető meg, a szakirodalom kezelésében is megjelenik: a nyugati klasszika-filológia történeti

hagyományainak alapos feldolgozása mellett Ritoók minden tanulmányában feltárja a vonatkozó témával kapcsolatos magyar kutatásokat is.

Már az imént felsorolt témák is legendák lennének egy kisebb monográfia megtöltéséhez, de a négyszázhusz oldalas kötet ennél sokkal többet nyújt. A teljesség igénye nélkül, s csupán a tanulmányok sokszínűségének érzékeltetésére említeném még a szapphói Aphrodité-himnusz fontos (s a másik közismert Szapphó-töredék, az úgynevezett „nászdal” értelmezése szempontjából is tanulságos) olvasatát, az Euripidész néhány drámájában hangsúlyosan megjelenő hallgatásmotívum vizsgálatát, az arisztophaneszi ókomédiára jellemző fantasztikus elemek változó funkciójának tárgyalását, a boldogság vergiliusi változatait dokumentáló tanulmányt, vagy akár egy császárkori, gyakran Petroniusnak tulajdonított költemény kommentárját. Szinte önálló tanulmányként állhatna a görög esztétikai gondolkodást tárgyaló rész, amelyben Ritoók (a magyar klasszika-filológiában úttörő módon, s a nemzetközi mezőnyben is egyedi szem-

pontokat érvényesítve) a homéroszi kezdetektől egészen a hellenisztikus korig tekinti át az ókori költészet- és zeneelméleteket. A szerkesztők munkáját dicséri, hogy ezt a hatalmas anyagot, amelynek különböző részeivel a szerző gyakran évtizedek távolában foglalkozott, egységes kötetbe tudták foglalni, tény azonban, hogy ezt a munkát maguk a szövegek is megkönnyítették. Enciklopédikus érdeklődése ellenére – vagy éppen annak köszönhetően – Ritoók előszeretettel tér vissza akár évekkel vagy évtizedekkel később is egy-egy érdekes kérdéshez, hogy új kontextusban, új szempontokból gondolja át korábbi nézeteit. Szép példája ennek, ahogy Szapphó elemzésének lezárásában az eposzi világképpel kapcsolatban is fontos megállapításokat tesz, vagy ahogy több helyen is bemutatja, miként kapcsolódott össze a legkorábbi görög gondolkodásban a művészeti alkotások felett érzett öröm az elemi igények kielégítésének képzetével.

A kötet egyik leggyakrabban visszatérő kérdése a csak töredékekben fennmaradt euripidészi dráma, az *Antiopé* kulcsjelenetéhez, Amphiön és Zéthosz agonijához kapcsolódik. Ritoók több tanulmányban is kifejti, hogy a testvérpár párbeszédének bevett értelmezése, amely hagyományosan a *vita activa* és a *vita contemplativa* ütköztetésén alapul, leegyszerűsítő, hiszen az eszmecsere a művészet társadalmi funkciójáról is szól. Hasznos vagy haszontalan dolog művészettel foglalkozni? – az előbbi álláspontot Amphiön, az utóbbit Zéthosz képviseli. Jól lehet Ritoók nyíltan nem foglal állást e kérdésben (célja a vita eszmetörténeti hátterének és hatástörténetének feltárása), aligha lehet kétséges, kivel ért egyet – a *Vágy, költészet, megismerés* című kötet tanulmányai legalábbis Amphiönt igazolják. Ennél méltóbb ajándékot pedig nem is kívánhatna az olvasóközönség.

Péti Miklós

Írásmagyarázat révén lett reformátor

LUTHER Márton: *Előszók a Szentírás könyveihez*. Magyarországi Luther Szövetség – Luther Kiadó, Budapest, 2011. /Magyar Luther Könyvek 2./

A rendszerváltozást követően a Magyarországi Luther Szövetség két könyvsorozatot indított útjára *Magyar Luther-könyvek* és *Magyar Luther-füzetek* címmel. E sorozatokon belül a bordó borítóval ellátott kötetek *Luthertől* származó írásokat tartalmaztak, többnyire első fordításban (modern magyar nyelvre átültetve), míg a sárga borítású kiadványok a *Lutherről* szóló tanulmányokat, úgynevezett szekunder irodalmat jelentettek meg. A reformátor nevét viselő szövetség a '90-es évek elején nagy fába vágta a fejszéjét, ugyanis a 20. század legelején megjelent, Masznyik Endre által szerkesztett és Luther legfontosabbnak tartott műveit összegyűjtő hatkötetes fordítás megjelenése óta nem tudunk említést tenni szervezett keretek között zajló Luther-fordításról. A bordó

Luther-sorozat tehát egy óriásira duzzadt és időben nagyon elhúzóódó adósság részleges törlesztésének jegyében indult. E rendkívül időszerű projekt keretein belül jelent meg 1995-ben Luther bibliai könyvekhez írt *Előszó*inak fordítása Heinrich Bornkamm bevezető tanulmányával és a sorozatszerkesztő, dr. Fabiny Tibor előszavával.

A Szita Szilvia fordította és Csepregi Zoltán lektorálta kötetet 2010-ben második kiadásban vehetik kézbe az olvasók, immár a Luther Kiadó gondozásában (és a két kiadó közös kiadásában). Az újabb és formailag megújult kötetet azonban nem csupán az első kiadás példányainak elfogyta és az evangélikus könyvkiadásnak az elmúlt évtizedben lezajlott jelentős könyvszakmai, kiadványszerkesztési fejlődése indokolja, hanem az az eredeti Luther-művekkel kapcsolatos teológiai, szakfordítói és filológiai kontextus, amelynek a 2010-es évekre tervezett megújulását világosan kell látnunk, amikor magyar Luther-fordításokról beszélünk. Ám

mielőtt erre rátérnénk, vessünk egy pillantást az új, bordó fedelű kötetre.

Fabiny Tibor sorozatszerkesztő ajánlása tömörségében olyan értékes bevezetés, amelynek ismerete elengedhetetlenül fontos a kötet olvasása előtt. Fabiny Tibor kutató hermeneutaként mutat rá, hogy az evangélium élő hangjának (*viva vox evangelii*) meghallására nyílik lehetőség azáltal, hogy a mai olvasó Luther eredeti (primer) írásainak friss fordításait olvashatja, amely teológiai eszmélődésre serkenthet teológusokat, lelkészeket, bibliaolvasókat, hermeneutákat, egyháztagokat és „külsős” érdeklődőket, akik a Szentírás könyveihez vezérfonalat keresnek, és Luther Márton szellemi kincsnek méltán nevezhető *Előszóit* lapozzák fel. Luther bibliaszemléletének legfőbb jellemző vonásai ma is érvényesek, és bár a modern írásmagyarázat nem minden akkori metódust tart ma is alkalmazhatónak, az evangélikus teológiát és a reformáció lutheránus irányzatát alapjaiban határozta meg az a tény, hogy Luther a Biblia fordítása, értelmezése és értéke, azaz hermeneutikája révén lett reformátor.

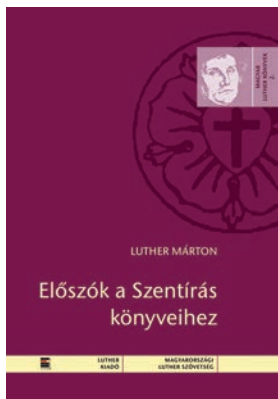
Luther *Előszói*hoz az evangélikus teológus és Luther-kutató, Heinrich Bornkamm írt bevezető tanulmányt, amely kiváló megalapozását adja annak a szellemi kalandnak, amelynek során az olvasók belemerülnek az exegeta reformátor ötszáz évvel ezelőtti, a reformáció első évtizedeiben – 1522 és 1545 között – írt *Előszói*nak gondolatvilágába. A tanulmány találó meglátását idézi a sorozatszerkesztő: „Feltáratlan kincsekkel vagyunk szegényebbek, mióta Luther előszóit sem a Bibliában, sem önálló kiadásban nem olvashatjuk.” (7. o.) A *Bevezetés a lutheri Előszókhöz* című húszoldalas értekezés öt vázlatpontban – teológusok és laikusok számára egyaránt – alapos, részletes magyarázatot, ismeretek rendszerezett és áttekinthetően felépített halmazát nyújtja a bibliai könyvekhez írott előszókról mint a korabeli időkben bevett írásmagyarázati műfajról, Luther szándékáról, a reformátor által kialakított rangsorról, valamint az egyes bibliai könyvekhez fűződő, teológiai érvekkel

alátámasztott viszonyulásáról (mely könyveket tartja értékesnek, és melyek okoztak gondot Luther számára). A következőket *exegeta*, a *teológus*, a *történész*, az evangélium mércéjével mérő *kritikus* és a *költő* Luther áll előttünk Bornkamm tanulmányában.

Bornkamm Luther teljes életművének háttérén tájékozódva vázolja fel, hogy ez az előszógyűjtemény a lutheri teológia rövid summázata. Benne a napjainkban használt protestáns bibliafordításokban *nem* szereplő, úgynevezett deuterokanonikus bibliai könyvekhez is olvashatunk előszót (Judit, Tóbiás, Báruk, Jézus Sirák fia, Makkabeusok könyvei stb.). (Ez remélhetőleg sokakat indít arra, hogy a deuterokanonikus könyvek protestáns fordítását is fellapozzák.)

Az *Előszók* teológiatörténeti jelentőségét az adja, hogy Luther bizonyos értelemben új műfajt teremtett, amellyel sok szempontból egy későbbi teológiai segédiszciplína, az úgynevezett bevezetéstudomány előfutárává vált. Az ó- és újszövetségi teológia bevezetéstudománya az egyes bibliai könyvek keletkezéstörténetével, szerzőségi kérdéseivel, kortörténeti kontextusba helyezésével foglalkozik. E teológiai részstudomány kibontakozásának igen nagymértékben a Biblia nemzeti nyelvekre történő lefordítása adott lendületet, azzal a tudatos reformátori szándékkal, hogy a bibliaolvasó közönség az adott könyvvel kapcsolatos háttérinformációk birtokában képes legyen szélesebb összefüggéseiben elhelyezni a könyv tartalmát s ezáltal mélyebben megérteni mondanivalóját, üzenetét.

Luther esetében természetesen nem beszélhetünk szisztematikusan kidolgozott bevezetéstudományról, azonban *Előszóit* elolvasva láthatjuk, hogy „Luther doktor” széles körű kortörténeti műveltségét, dogma- és teológiatörténeti tudását, valamint hermeneutikai ismereteit igyekezett úgy beleszőni írásaiba, hogy korának átlagos olvasója is megérthesse az értő olvasáshoz szükséges alapinformációkat – a reformátortól már megszokott, helyenként ízesen érzékletes és olvasmányos stílusban. Az egyes előszók ebből a szempontból nagy „szórást” mutatnak:

Pál apostol rövidebb levelei esetében például szinte csak olvasónapló-szerűen, fejezetről fejezetre összefoglalja a bibliai irat tartalmát, míg más, hosszabb könyvek – például a Római levél, a korinthusi levelek, a nagypróféták könyvei – bevezetőiben egészen elmélyült történeti, teológiai tudással, egyes helyeken szinte „redakciókritikai” ismeretekkel gyarapodik az olvasó.

Külön érdekesség, hogy a négy evangéliumhoz és Mózes öt könyvéhez Luther nem írt külön előszót; ehelyett az *Előszó az Ótestamentumhoz* és az *Előszó az Újtestamentumhoz* című, nagyobb lélegzetű bevezetőiben foglalta össze a legfontosabb tudnivalókat, mintegy a két szövetségi korpusz alapiratainak tekintve e könyveket.

A tervek szerint a Luther Kiadó gondozásába került sorozat többi kötete is megjelenik a közeljövőben a második kiadás megújult, igényes formájában. Ezt a kezdeményezést a 2010-es évek fordulóján különösen is felértékeli az evangélikus egyháznak az a nagyszabású vállalkozása, amelynek keretében 2017-ig, a reformáció kezdetének ötszáz éves jubileumára lefordítják Luther életművének legjelentősebb műveit egy tizenkét kötetesre tervezett sorozatban. A kiválasztott művek között szerepelni fognak a hatkötetes Masznyik-féle kötetekben

már megjelent írások közül is, de a válogatás jelentősen kibővül még le nem fordított iratokkal egy új, gyűjteményes kritikai Luther-kiadás kötet sorozata formájában.¹ A bordó Luther-kötetek ebben a kontextusban egyfajta sajátos, „áthidaló küldetésszerepet” tölthetnek be: a reformáció kerek évfordulójához közeledve a nagyszabású kritikai Luther-sorozat első kötetének megjelenéséig sem maradnak az olvasók modern Luther-fordítások nélkül. Az újra kézbe adható sorozat ilyen értelemben alkalmas arra, hogy életben tartsa a rendszerváltozás után meglevnedő és a reformátor eredeti műveinek olvasását preferáló „Luther-kultuszt” vagy „-kultúrát”.

Kőháti Dóra – Petri Gábor

¹ Érdemes megemlíteni, hogy a 20. század eleji Masznyik-fordítás óta – az említett bordó Luther-sorozaton kívül – fájdalmasan kevés Luther-mű jelent meg magyarul: *Luther Márton négy hitvallása* címmel négy irat újrafordítása készült el (*Kis és Nagy káté; Schmalkaldeni cikkek; A keresztény ember szabadságáról*) Pröhle Károly szerkesztésében (1983); egy fordítóbizottság lefordította a *De servo arbitrio (A szolgálai akarát)* című művet (1996); Takács János lefordította és magánkiadásban kiadta Luther *Magnificat* című írásmagyarázatát. Luther *Asztali beszélgetéseinek* egy szűkre szabott válogatását pedig a Helikon Kiadó adta ki 1983-ban.

Barth újrafelfedezése felé?

A Karl Barth Kutatóintézet kiadványai

A 20. századi protestáns teológia együtt induló, ám később sokszor egymásnak is feszülő szellemóriái, Rudolf Bultmann (1884–1976) és Karl Barth (1886–1968) munkásságából a rendszerváltozás utáni magyar olvasóközönség inkább a „mitológiátlanítási” programjáról híres Bultmann életművét ismerhette meg közelebről, hiszen egyes művei sorra jelentek meg világi és egyházi kiadóknál: a *Történelem és eszkatológia* (Atlantisz, 1994); *Jézus Krisztus és a mitológia* (Teológiai Irodalmi Egyesület, 1996); *Az újszövetség teológiája* (Osiris, 1998);

Hit és megértés (L'Harmattan, 2007). Ám Karl Barth híres Római levél-kommentárját (1919, 1922) vagy nagyszabású egyházi dogmatikájának egyes kötetait hiába keressük a magyar könyvesboltokban. (Némi kárpótlást nyújt, hogy 2006-ban az Erdélyi Református Egyházkerület *Barth Károly Dogmatikája* címen kiadta a torzóban maradt, tizennégy kötetes *Kirchliche Dogmatik* dr. Geréb Pál által készített összefoglaló ismertetését.)

A Barhtal kapcsolatos több évtizedes „furcsa csend” egyik oka talán az lehet, hogy míg a *Barmeni nyilatkozat*

(1934) hitvalló megfogalmazójaként a szociáldemokrata háttérű Barth saját egzisztenciáját is kockáztatva bátran nemet mondott a nemzetiszocializmusra, addig az 1945 utáni kommunista politikával összefonódott magyar protestáns egyházvezetés irányában távolról sem volt nem volt ennyire határozott. Ennek okait és összetevőit egy recenzió keretei között nem boncolhatjuk.

A két világháború közötti élenk hazai barthianizmus, majd az elmúlt évtizedek sajnálatos „Barth-felejtése” után megkülönböztetett figyelemmel üdvözlendő, hogy 2007. június 27-én a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen Karl Barth Kutatóintézet alakult. Hasonló kutatóintézetek működnek többek között Barth egyetemén, a svájci Baselben és az észak-amerikai Princetoni Presbiteriánus Teológiai Főiskolán is.

Az új kutatóintézet sorozatot indított, amely a szerkesztők reménye szerint nemcsak teológiai örökségünk jobb megismeréséhez, hanem a jövődó teológiai útkereséséhez is segítséget nyújthat. A szerkesztőbizottság tagjai dr. Fazakas Sándor, dr. Gaál Botond és dr. Ferencz Árpád. 2007–2010 között e sorozatban öt füzet jelent meg. Az alábbiakban az első két füzetet ismertetjük. A Hermeneutikai Kutatóközpont sorozatával közösen kiadott 4. füzetéről külön recenziót olvashatunk; a 3. és az 5. füzet ismertetésére lapunk későbbi számában térünk vissza.

A világok vándorai

Ferencz Árpád szerkesztette a Karl Barth Kutatóintézet 2007-ben kiadott első füzetet, amelynek címe: *A világok vándorai. Útibeszámoló Karl Barth 1936-os és 1948-as magyarországi látogatásáról. Karl Barth és Vassady Béla levelezése*. A szerkesztő fordításában olvashatjuk Barth (munka)társa, Charlotte von Kirschbaum élvezetes leírását a két látogatásról. Ferencz Árpád bevezető tanulmánya

jó képet ad a két világháború közötti erdélyi és magyarországi református Barth-recepcióról. E teológiatörténeti dokumentumok most láttak először napvilágot magyar nyelven. A kötet testes részét teszi ki az a negyvenhat

levél, amelyet Karl Barth, illetve titkár-nője, valamint Vasady Béla (1902–1992) sárospataki, debreceni, majd emigrációja után amerikai teológiai tanár váltott egymással 1931–1966 között. Vasadynak kulcsszerepe volt Barth 1936-os erdélyi és magyarországi látogatásának megszervezésében. Barth legjelentősebb hazai követői Nagy Barna (1909–1969) és Török István (1904–1996) professzorok voltak.

Barth 1936-ban a népegyházról és Isten kegyelmi kiválasztásáról tartott előadásokat. Kirschbaum kisasszony szemé-

mélyes reflexiói külön figyelmet érdemelnek. 1936-ban – kritikusan – úgy érzekelte, hogy ahogyan az erlangeniek számára a lutheranizmus a „német ember számára legmegfelelőbb konfesszió”, úgy sok magyar református szerint „a református vallás a magyarok igazi vallása” (53. o.). Mindazonáltal a visszaemlékezést így zárja: „A magyarok egyháza a mi egyházunk is, mi is hozzá tartozunk, miként mi is az övéi vagyunk, és ők is hozzánk tartoznak.” (58. o.)

Második útjuk alkalmával, 1948 márciusában és áprilisában már a fordulat évének politikai izzását is észleli az olvasó. Az egyházvezetők Barth tanácsaira és útmutatásaira vártak, ezért is nevezte őt – szemére hányva 1956 utáni hallgatását – az amerikai teológus, Reinhold Niebuhr a „protestánsok pápájának”. E látogatáskor ismerkedik meg Barth Péter János (1910–1999) lelkésszel, a későbbi püspökkel (1956 után Kádár János külügyminisztere), akinek a személye lebilincseli a látogatókat. Barth többször is négyszemközt beszélgetett vele; „őt bizalmába fogadta, és részéről Péter lelkész bizton számíthat komoly támogatásra azon a magányos és nehéz úton, melyen járnia kell” (73. o.). A látogatók hűvös távolságtartással élték meg, amikor Debrecenben egyik reggel az ébredési mozgalom né-

hány képviselője meg akarta győzni őket, hogy a „megtértek ügyét” tekintsék saját ügyüknek (75. o.). A Soproni Evangélikus Teológiai Karon tartott előadásában Barth az egyház egyházpolitikai problémájaként a konfesszionalizmust, teológiai problémaként pedig Bultmann munkásságát említette (77. o.). Karl Barth a hazai evangélikus egyházban Groó Gyula, Urbán Ernő és Benczúr László teológiai gondolkodására hatott.

Időszerű-e még Karl Barth teológiája?

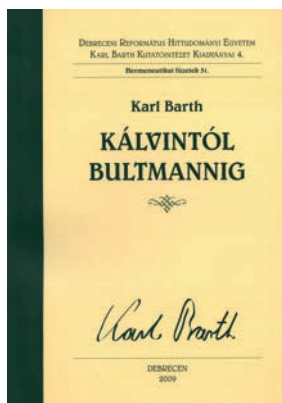
Ezt a címet viseli a 2008-ban kiadott második füzet. A kötet a kutatóintézet megnyitóján tartott előadásokat tartalmazza: a külföldi szerzők közül Barth utolsó tanársegédjének, Ebehard Buschnak, a baseli Karl Barth levéltár igazgatójának, Hans-Anton Drewesnek, valamint a princetoni teológusnak, Bruce L. McCormacknek az írásait. Ezenkívül Fazakas Sándor és Gaál Botond professzor köszöntőjét, illetve Ferencz Árpád előadását olvashatjuk két nyelven is.

Busch professzor *A református teológia közéleti jelentősége Karl Barth gondolkodásában* című előadásában rámutatott, hogy Barth többször is hangot adott annak, hogy a teológiának a teológiával kell foglalkoznia, „mintha semmi sem történt volna”. Kérdezhetjük: hogy mondhatja ezt éppen az a személy, aki a *Barmeni nyilatkozatot* megfogalmazta? A válasz: ha valaki hűséges a teológiához, annak szükségszerűen politikai következményei is vannak. Barthnak az Egyházak Világtanácsa 1948-as alakuló ülésén elhangzott kijelentése, miszerint nem az embereknek kell véghezvinni azt, amit egyedül Isten vihet végbe, igencsak emlékeztet Ordass Lajos evangélikus püspök kiállására, amelyet David Baer amerikai

kutató „deontológiának” nevezett. Izraelnek Barth szerint fontos üdvtörténeti szerepe van: a pogányoknak nincs joga a választott népet elvetett népnek tekinteni, hiszen keresztségünkkel Izrael szent népének közösségébe keresztelkedünk – ez volt Barth utolsó saját bejegyzése a dogmatikájában (67. o.). Barth számára az egyház prófétai szolgálata nem azt jelenti, hogy az egyház ilyen vagy olyan politikai párt vagy irányzat szócsöve lesz, hanem azt, hogy az egyház a politikai kérdésekben is egyházként szólal meg.

Bruce L. McCormack princetoni professzor pedig arról számol be, hogy az Egyesült Államokban a Barthtól sokáig elzárkózó liberális és konzervatív evangélikál teológusok körében is egyre élénkebb figyelem fordul Barth felé, s akár „amerikai Barth-renaisszánszról” is beszélhetünk. E sorok szerzője személyesen is megtapasztalhatta ezt a jelenséget a Princetoni Presbiteriánus Teológián eltöltött hét hónap alatt 2004 tavaszán és nyarán. Az elmúlt évtizedben egészen új jelenségek is tapasztalhatók az amerikai egyházakban: egyrészt a hagyományos felekezeti különbségek megszűnőben vannak; másrészt az internet, a blogolás révén a teologizálásnak egy új módja jelent meg. A protestantizmus körein belül sokan nemcsak saját egyházukban csatlódtak, hanem magában a protestantizmusban; sokan fordulnak a római katolicizmushoz vagy a keleti ortodoxiához azoknak a saját hagyományukhoz való hűsége miatt. S számukra formátumában egyedül Barth hasonlítható például Aquinói Tamáshoz. Barth teológiája azért alkalmas erre, mert képes az önkorrekcióra, másrészt mivel ekkleziológiai jellegű: nemcsak a katedrán, hanem a gyülekezetekben is „működik”.

Hans-Anton Drewes baseli levéltár-igazgató a neves angol filozófust, George Steinert idézi: nem mindegy, hogy a filozófus Roland Barthes-ra vagy a teológus Karl

Barthra figyelünk-e inkább. Barth nem önmagáról írt, hanem a neves grünewaldi kép Keresztelő Jánosának ujjával Krisztusra mutatott.

Ferencz Árpád abban látja Barth időszerűségét, hogy egyrészt teocentrizmusa révén teológiája kritikus minden emberi ideológia irányába, másrészt ez a teológia a gyülekezetek számára szól. A szerző markáns tézisekben foglalja össze előadása mondanivalóját. Ezek szerint Barth teológiája egy gondolatfolyam; decentralista, ám ezáltal alapot teremt a teológiai munka és a keresztény életvitel számára; az interdiszciplinaritás kívánatos, de elsődleges ezek között a teológiai diszciplínák közötti kommunikáció; nem merev struktúra, hanem kísérlet a világ megértésére; együttgondolkodásra és önálló gondolkodásra hív és biztat.

A kiadványoknak vannak természetesen gyengéi is. Zavaróan gyakoriak a sajtóhibák, sőt értelemzavaró fordítási hibákat is találunk, például a 2. füzet 80. oldalán. Mindazonáltal ez az ígéretes sorozat reményeink szerint idehaza is elősegítheti az elfelejtett Barth újrafelfedezését. Várjuk a szerkesztőktől a Bereczky Albert püspöknek írt levelek kommentárokkal ellátott kritikai kiadását is. Talán e sorozat előmozdíthatja, hogy akár világi, akár egyházi kiadóknál végre megjelenjenek azok a teológia-teremtő opuszok, amelyeket recenzióknk elején említettünk. Több mint négy évtized telt el Barth halála óta, s közben a körülöttünk lévő világ is sokat változott. Immár történelmi távlatból is láthatjuk e hatalmas 20. századi teológusi életmű időhöz kötött és időtálló kontúrjait!

Fabiny Tibor

A teológia érvényessége

BARTH, Karl: *Kálvintól Bultmannig*. Ford. Ferencz Árpád, Kókai Nagy Viktor és Szita Szilvia. Hermeneutikai Kutatóközpont – Karl Barth Kutatóintézet, Budapest–Debrecen, 2009. /Karl Barth Kutatóintézet kiadványai 4. Hermeneutikai Füzetek 31./

A *Kálvintól Bultmannig* címet viselő, a Hermeneutikai Füzetek 31. darabját képező kis füzet annak ellenére, hogy mindössze 120 oldal terjedelmű, tartalmát tekintve kiemelkedően fontos és érdekes tanulságokat tartalmaz mindazok számára, akik akár teológusként, akár laikus olvasóként érdeklődnek a 20. századi teológiát foglalkoztató kérdések iránt. A kötet középpontjában a 20. századi protestáns teológia egyik legkiemelkedőbb gondolkodója, Karl Barth áll. De az ő gondolkodásmódjának megismerésébe ezúttal nem kifejezetten dogmatikájának ismertetésén keresztül vezet be a kötet, hanem azokon az írásokon keresztül, amelyek határozottan vitázó, polemizáló, sőt ironizáló hajlamáról tanúskodnak.

A kötetet Ferencz Árpád bevezető jellegű kis tanulmánya nyitja meg, amelyben röviden vázolja Barth és Kálvin, illetve Barth és egy másik fontos 20. századi teológus, Rudolf Bultmann viszonyát. Ezután Barth 1936-ban tartott, meglehetősen ellentmondásos reakciókat kiváltó *Kálvin* című előadását olvashatjuk, amely lényegében a Miatyánk szoros és szigorú értelmezése. Ezt követi Barthnak Bultmannról szóló, 1952-ben írt, élesen kritikus hangnemű, polemizáló írása (*Rudolf Bultmann – Kísérlet megérteni őt*), végül pedig a két 20. századi teológus levélváltását olvashatjuk, amelyben a Barth írása kapcsán kialakult teológiai nézeteltéréseket próbálják tisztázni. E kis kötet tehát e két másik gondolkodóval folytatott párbeszéd, illetve viták keresztmetszetében ad képet Barthról.

Miért is lehet számunkra fontos ez a kis kötet? Hiszen úgy tűnhet, hogy a 20. századi filozófiai gondolkodás végérvényesen túljutott azon, hogy a Biblia üzenetének értelmezésén keresztül keressen választ a modern ember egzisztenciális kérdéseire, problémáira.

Úgy tűnhet, hogy a teológia már nem képes számunkra életünk egészét átfogó, a mai ember lényegét érintő kérdések és válaszkísérletek formájában megfogalmazni mondanivalóját.

Nos, ez a kis kötet éppen ennek az ellenkezőjét próbálja meg bizonyítani. Barth Kálvinnról szóló írása, amely egy történelmileg meglehetősen válságos pillanatban hangzik el, a bevezetőben utal azon „szellemi előfeltételek szükségességére”, „melyek nélkül az emberi életfeltételek bármilyen nemzetközi szabályozásai is csak álmok, karikatúrák, dilettantizmusok maradnak” (19. o.). Nem kell különösebben részletezni, hogy mai életfeltételeink „nemzetközi szabályozása”, lényegesen más kontextusban ugyan, de elvileg ugyanolyan élő, sőt égető kérdés, mint amilyen a két világháború között volt. Barth ezen „szellemi előfeltételeket” egy mondhatni „populáris”, szinte mindenki által ismert szöveg, a *Miatyánk* elemzésén keresztül világítja meg. Radikálisabban fogalmazva arra mutat rá, hogy mi az ima, az imádkozás jelentősége, illetve hogy milyen performatív erő nyilvánul meg az imában, amennyiben képesek vagyunk ráállni erre a központi jelentőségű szövegben megnyíló tartalomra és tanításra. Az ima Barth által adott értelmezése átfogja az ember ittlétének egészét, tehát nem pusztán egy szokásgyakorlat, hanem saját létünk kérdésessé tétele, ami annak megértésére irányul, hogy kik is vagyunk mi valójában az Atyához való fiúi és a Fiúhoz (illetve egymáshoz) való testvéri viszonyunkban.

Barth Bultmannról szóló kritikus írása, illetve Bultmann válasza rávilágít a két teológus alapvető nézetkülönbségeire is. Míg Barth teológiájában az ember antropológiai meghatározása röviden úgy adható meg, hogy az ember alapvetően *embertárs*, vagyis olyan ember, aki felelősséggel tartozik a másik emberért, addig Bultmann meghatározása szerint az ember lényege az, hogy ő a történelem alánya. Míg Barth meghatározá-

sa szerint az igazság megelőzi és mintegy túlhaladja az embert, sőt magát az időt is, addig Bultmann szerint az igazság mindig az eszkatologikus jövőben, a történelem *után* (vagy *fölött*) van jelen. Míg Barth meghatározásában a teológia tudománya az Istenről való beszédnek a kritikája és az egyház önkorrekcója (önvizsgálata), addig Bultmann-nál a teológia az Ige valódi értelmének a megértésével egyenlő. Barth szigorúan különválasztja a hitet és a tudást, Bultmann-nál a hit és a megértés szinte egymás szinonimái.

Barth kritikája alapvetően Bultmann teológiájának abból az aspektusából táplálkozik, hogy a teológiai üzenet interpretálásakor utóbbi nagymértékben támaszkodik Martin Heidegger filozófiájára. Barth szellemes megfogalmazása szerint kérdéses, hogy vajon Heidegger „szolgálónőként vagy királynőként működik közre” (67. o.) ebben a koncepcióban. Barth szerint a filozófia teológiára alkalmazása a megújuló protestáns teológia 20. századi érdekeinek ellentmondó módszer, hiszen a régebbi korok teológiája éppen arra szolgált példát, hogy a „hitre alkalmazott filozófia” eltérít a Biblia központi eseményétől, vagyis Krisztustól. Éppen ezért azt is felrója Bultmann-nak, hogy a krisztológiát háttérbe szorítja az írásmagyarázat javára, ami így a hit szempontjából végzetes következményekkel járhat.

Bultmann, akit a 20. századi teológiában szintén afféle „fenegyerekként” ismernek, sokan vádolták azzal, hogy valójában ateista. Meglehetősen burkolt formában, de Barth is utal arra, hogy Bultmann spekulatív fogalmisága és következtetései mintha egyfajta ürességbe, valamiféle „metafizikai semmibe” torkollának. Kérdés persze, hogy csak Bultmann módszere tekinthető-e félrevezetőnek, vagy a „módszer maga az ember”. Az olvasó erről is elgondolkodhat, ha kettejük összecsapását alaposan végigolvassa.

Borbély András

A természetfotózás megújulása

Az Év Természetfotósa 2010. Magyar Természettudományi Múzeum, 2010. november 2. – 2010. december 1.

Vannak jó hagyományok ebben az országban. Aki karácsony előtt szeretne megnyugodni, leülhet otthon egy könyvvel, elmehet a *Karácsonyi oratórium* előadására, de arra is lehetősége van, hogy évről évre visszatérjen a Természettudományi Múzeumba a természetfotók közé. A naturArt – Magyar Természetfotósok Szövetsége 2010-ben tizennyolcadszor hirdette meg „Az év természetfotósa” pályázatát, és a legjobb fotók ezúttal is felkerültek a falakra.

A kiállítóteremben bolyongva azokat a fotókat kivétel nélkül szépnak találom, amelyek emlékeket idéznek bennem. Leánykőkörcsin az esti Sas-hegy meredek oldalában, a háttérben, a dolomitsziklák alatt Budapest fényei világítanak. Ha kritikusan szemügyre veszem, a lila körcsin kicsit belevész a sötét háttérbe, de a fénykép feleleveníti bennem a sas-hegyi hangulatot. Számomra Budapest egyik legfőbb értéke, hogy karnyújtásnyira a várostól ritka természeti értékek rejtőznek. A szemközti falon egy tájkép előtt megint percekig állok. Bodolai Márton fényképezte a Bodrogzugban egy októberi reggelen. Fölülről rálátunk a szabályozatlan árterületre, amelyről épp most emelkedik fel a hajnali pára. Mikor a Bodrog előtti árterületét, különös kaland a fűz-nyár ligetekben a fákat kerülgetve kajakozni. Akivel már előfordult, hogy egy tiszai evezést Tokajnál megszakított néhány óras bodrogzugi kitérő kedvéért, az nagyon szereti ezt a képet. Másnak talán másik fotó tetszik.

Néhány kategória képei után feltűnik, hogy az első díjat mindig ugyanaz kapja: Máté Bence. Egészen megnyugsom, amikor azt látom, hogy a Növények és gombák kategóriában Máté Bence csak harmadik lett. Mert nem arról van szó, hogy a nevet díjazzák. Ahogy megyek körbe, próbálom kitalálni, melyik az ő képe, nagyon sokra ráismerek. Gyönyörű rajzolat, tiszta kompozíció, és szinte mindig egy gyors mozgásból elkapott váratlan pillanat.

Természetesen Magyarországon idén Máté Bence lett az év természetfotósa, ami azért sem meglepő, mert 2010 őszén a BBC Wildlife Magazin és a Londoni Természettudományi Múzeum szervezésében megrendezett pályázaton is neki ítélték „Az év természetfotósa” díjat. Márpedig ez a világ egyik legrangosabb természetfotós elismerése.

Máté Bencéről persze nem most lehet először hallani. 25 éves korában már évtizedes fotós múlt áll mögötte. A tavaly bemutatott *Bence meg a többi jómadár* című dokumentumfilmben édesapja elmondja, hogy sosem vettek neki fényképezőgépet. A pusztaszeri gyerekek azt mondták, hogy ha fotózni akar, akkor teremtsen elő, ami ehhez szükséges. Nyulakat nevelt, eladta, árából vett egy ócska gépet. Aztán szomorúan fedezte fel a természetfilmen nevelkedett gyerekek alapélményét. A tévéképernyőt kitölti, ahogy a kerecsensólyom lecsap az ürgére – vagy még inkább az oroszlan a gazellára –, a valóságban viszont a Kiskunság szinte üres, hiába kirándulunk fényképezőgéppel a nyakunkban, mire megpróbáljuk a képmezőbe befogni a távolban megpillantott parányi madarat, addigra elrepül. Az ifjú fotós nem adta fel. A pusztán kialakított egy kis madáritatót, amibe biciklivel hordta a vizet. Ahogy oda a madarak, úgy jöttek meg az első sikerek. Aztán következett a földbe ásott madárles, az úszó lessátor, órákon át a jeges vízben ácsorgás. Ma többmilliós digitális felszerelése van, és Costa Ricában összkomfortos álcázott leshelyen fogadja a fizetővendégeket. Mindezt azért, hogy annak élhessen, amit a legjobban szeret. Évente több mint ezer órát ül lesben.

Az állatok viselkedése sorozatban 2. díjat nyert a Benetton-hangyák című színpompás Máté Bence-kép. (Aggodalomra semmi ok, az első helyet is az ő egyik fotója nyerte megosztva egy másik képével.) Egyre izgatottabban olvasom a képek jobb alsó sarkában az alkotás körülményeiről szóló leírásokat. Costa Rica esőerdeiben a fotós a levélvágó hangyákat próbálta megörökíteni, miközben föld alatti váraikba szállítják a növénydarabokat. Lehasalt egy útjukba eső ág mellé, beállította a képkivágást, aztán:

„Napokon keresztül csak nyomtam a gombot, amikor alkalmasnak éreztem a pillanatot. Összesen tizenkétezer képet készítettem. A felvételek 90 százaléka teljesen használhatatlan lett.” De itt van ez az egy, amiről mi, nézők nyugodtan mondhatjuk: megérte a fáradságot.

A digitális fényképezés nagyon megváltoztatta a természetfotózást. Szép tájképeket most is lehet a régi masinákkal készíteni, de a digitális gépek új lehetőségeket teremtettek. A leglényegesebb, hogy a gyors ismétlés lehetősége dinamikussá teszi a képeket, váratlan és mégis jellemző pillanatokot lehet elcsípní. Mások kezében is vannak vadozatú technikai eszközök, de ahhoz, hogy megszülessenek a különleges képek, rendkívüli szemre, ötletkre és gazdag terepi tapasztalatokra van szükség. A laikus nézőnek elég, ha elkápráztatja, ahogy a szürke gém a hullámozó vízben nagy kócsagok gyűrűjében elkapja a ficáncoló halat, legfeljebb utólag olvassa el, hogy a halszemobjektívvel felszerelt gépet a fotós egy vízbe sülyesztett akváriumba tette, és három méterrel arrébb egy lesből, távvezérléssel, számítógépről irányította. Máté Bence képeinek 99%-a nem spontán felvétel, legtöbbször leshelyről készül, gyakran úgy, hogy az állatokat etetéssel csalogatja a kiválasztott helyre. Talán ellentmondásnak tűnik, de ennek ellenére a természetben élő fajok természetes viselkedését mutatja be. A képaláírásokat olvasva ingadozom. Kicsit berzenkedem a high-tech megoldásoktól, de aztán újra és újra belátom, ezekhez a vibráló képekhez is legalább akkora türelemre van szükség, mint a 30 évvel ezelőtti legjobb madárfotókhoz. A természetfotózásban az elmúlt néhány évben új távlatok nyíltak, ami az ideai kiállításon vált egészen nyilvánvalóvá. Különösen szimpatikus, hogy egyre erősödik a természetfotósok elkötelezettsége a természet védelme iránt.

A természetfotózásban európai szinten is nagy dolgok történnek. Staffan Widstrand svéd fotós és barátai útjára indították a Wild Wonders of Europe, vagyis Európa ter-

mészeti csodái nevű kezdeményezést. Szomorúnak tartják, hogy az európaiak a tévéműsoroknak köszönhetően jobban ismerik az amerikai és afrikai nemzeti parkokat, mint Európa növény- és állatvilágát. Ezen változtatni akarnak. Európa legjobb természetfotósai közül 69-et felkértek, hogy induljanak útnak, és örökölték meg a kontinens természeti értékeit úgy, ahogy ők látják. Talán nem megle-

pő, hogy a fotósok között ott volt Máté Bence és két másik magyar is. Mind a 48 országba eljutottak, a parányi Vatikán államtól Oroszorszáig. A képekből tavaly nyárra elkészült egy gyönyörű fotóalbum, és Európa nagyvárosainak legszebb terein szabadtéri kiállításokon mutatják be a kötet csúcsmínőségű természetfotóit. Amszterdamra, Firenzére, Prágára már sor került, Budapestre várhatóan 2012 nyarán ér a kiállítás. Néhány képet a magyar múzeumlátogatók már ismernek a Természetudományi

Múzeumból, de azért más országokban is vannak tehetséges fotósok és káprázatos látnivalók. A természetfotósoknak általában van érzékük a természetvédelemhez, mondanivalójuk pedig rendkívül pozitív. Európa nemcsak a görögökről, a rómaiakról és a történelmi hagyományokról szól. Közös természeti örökségünk is van, amelyet a természetfotók megpróbálnak bemutatni. Ezt is együttes erővel kell megvédenünk.

A Magyar Természetudományi Múzeumban a kiállítás bezárt, de aki az év végén más programot választott, még pótolhatja a lemaradást. A fotók vándorkiállítás formájában 2011-ben körbejárják az országot. Az is már hagyománynak számít, hogy a díjnyertes képek és a hozzájuk tartozó tartalmas képaláírások könyv formájában is megjelennek. Így volt ez 2010-ben is.¹

Gadó György Pál

¹ *Az év természetfotói Magyarország 2010.* Szerk. Horváth Árpád. Alexandra Kiadó, Budapest, 2010.

Engedhetünk-e a negyvennyolcból?

XIX. Nemzet és művészet. Kép és önkép. Magyar Nemzeti Galéria, 2010. november 5. – 2011. április 3.

Az időszaki tárlat a nemzet és művészet eszmei összekapcsolódásának legjellemzőbb képi emlékeit mutatja be a 18. század végétől az első világháborúig terjedő időszakban.

Már a témaválasztás is elismerést érdemel: túlzás nélkül állítható, hogy ez a kiállítás a maga nemében egyedülálló és úttörő szerepre vállalkozik, hiszen egy nagyon fontos, ám mindeddig sajnálatosan és méltatlanul elhanyagolt kérdést tűzött végre napirendre.

János Pál: *Vásárfia*. 1910 körül. Olaj, vászon. 67×70 cm.

A rendezők abból a – tudományos körökben ma már általánosan elfogadott – tézisből indultak ki, mely szerint a „nemzet” nem „öröktől való” entitás, hanem történelmi produktum, amelynek fogalma, keretei, je-

lentése és tartalma maga is folyamatosan változik, és amelynek „időben módosuló és összetett jelentései a képzőművészetben is megragadhatóak”.

Ami a gyakorlati megvalósítást illeti, egy ilyen hangsúlyozottan nemzeti tematikájú kiállításnak egyetlen mércéje lehet: mivel és milyen mértékben járul hozzá a nemzeti önismeret elmélyítéséhez? Nos, ebből a szempontból tekintve a tárlat kimondottan Janus-arcú. Egyrészt elismerésre méltó az a szaktudományos igény, amellyel a kurátorok igyekeztek alaposan körüljárni választott témájukat. Legfőbb érdemük, hogy egy komoly háttér tanulmányokkal tudományosan megalapozott koncepció birtokában, kritikai távolságtartással vették górcső alá a korszak képzőművészeti természetét. Másrészt viszont úgy tűnik, mintha a rendezők szemléletét túlságosan is gúzsba kötötte volna az általuk kidolgozott szakmai koncepció. Annak ellenére, hogy a téma természete és feldolgozásának módja megkövetelte volna, egyáltalán nem törekedtek tartalmi és tematikai teljességre. Ellenkezőleg: kizárólag olyan műveket válogattak össze, amelyek beleillettek ebbe a koncepcióba.

A rendezők a 19. század magyar művészetnek a nemzeti önképpel valamilyen módon összefüggő alkotásait tematikailag nyolc nagyobb egységre bontva állították ki. A tematikus egységek – nagyjából, de nem egészében – felölelik a nemzeti problematika legfontosabb összetevőit. Maga a tagolás nagyban hozzájárul ahhoz, hogy a tárlat látogatója reflexív viszonyt alakíthasson ki a nemzeti témájú művekkel, hiszen az analízis segítségével meg lehet határozni azokat a legfontosabb eszmei, tematikai és képi összetevőket, amelyekből a történelmi és társadalmi folyamatok eredményeképpen létrejött az a bonyolult és összetett virtuális konstrukció, amit nemzeti önképnek nevezünk. Vita tárgyát képezheti ugyanakkor, hogy a rendezők által legfontosabbnak ítélt tematikai komponensekkel maradéktalanul leírható-e a nemzetnek mint eszmei entitásnak a képzőművészeti reprezentációja.

Dicséret illeti a kiállítás rendezőit, mert mindent megtettek azért, hogy segítsék a tárlat látogatóinak el-

igazodását ebben a sokrétű és összetett kérdéskörben. Nemcsak a nagyobb tematikai egységekhez mellékeltek bőséges ismertető szöveget – a nagyméretű táblákon a háttértanulmány vonatkozó fejezetei olvashatók –, hanem az egyes képeket is ellátták olyan magyarázatokkal, amelyek nélkül ezek sok esetben a mai néző számára egyszerűen értelmezhetetlenek lennének. (Kérdéses persze, hogy a képekhez ráadásként kapott ilyen mennyiségű és minőségű olvasni- és tudnivalót fel lehet-e intellektuálisan dolgozni egy átlagos tárlatlátogatás időkeretei között.)

Egyébként azokkal a művekkel, amelyek ki vannak állítva, nincs is nagyobb baj, hiszen a nemzeti önkép kialakítása szempontjából többségük szakmailag kellő mértékben indokoltan és alaposan dokumentáltan jelenik meg.

Azok a művek azonban, amelyek nincsenek jelen, nagyon hiányoznak. Egyes konkrét képek hiánya önmagában még szót sem érdemelne, ha nem maradnának – jelentőségükhöz méltó – képi reprezentáció nélkül olyan történelmi események és időszakok, amelyek nemcsak elidegeníthetetlen részei nemzeti önképünknek, hanem eszmei és szimbolikus fundamentumai is egyben. Mi több: *már a maguk korában is annak számítottak.*

Ennek ellenére a kiállítást tekintve a látogatónak olyan benyomása támadhat, mintha Magyarországon nem lett volna reformkor, forradalom és szabadságharc. Pontosabban mindabból, amiből nemcsak mai nemzeti identitásunk táplálkozik, hanem már *a 19. század kollektív nemzettudatának is szerves része, katartikus, a nemzetet szimbolikusan is egyesítő, elementáris közösségi élménye*

Szinyei Merse Pál: *Pipacsos rét*. 1896. Olaj, vászon. 39×83,5 cm.

volt, ezen a kiállításon úgyszólván semmi sem jelenik meg. Mintha a szabadságharcnak nem lettek volna győztes csatái, vagy az éppen megszületett nemzet függetlenségéért vívott küzdelme egyből a tragikus véggel, a világosi csataterén, illetve az aradi vár sáncárában „kezdődött” volna.

Ha ehhez még azt is hozzátesszük, hogy a szóban forgó időszak már *a maga korában része lett a nemzeti mitológiának*, akkor még inkább csodálkozhatunk, hogy a kiállítás rendezőinek tudományos érdeklődését ennyire nem keltette fel választott témájuknak éppen a legérdekesebb vonatkozása. Nevezetesen az, hogy *ennek a korszaknak a nemzet életében betöltött történelmi jelentőségével már maguk a kortársak is tisztában voltak. A nemzet és művészet viszonyában el lehet-e képzelni ennél inspirálóbb témát?*

Mindez már csak azért is meglepő, mert maga a kiállítás – a rendezők által is hangsúlyozottan – a „felemelő század” programsorozat részeként valósult meg. Ennek fényében különösen meglepő, hogyan sikerült ennyire lehangoló tálalásban bemutatni a magyar történelem legfényesebb korszakát.

Vajon kihagyhatók-e „a nemzet és művészet eszmei összekapcsolódásának legjellemzőbb képi emlékei” közül példának okáért Than Mór haditudósítóként festett akvarelljei (*Buda ostroma, A váci csata, A kápolnai csata, A tápióbicskei ütközet*) vagy Kovács Mihály *Vörössipkás* című festménye? Ki tagadhatná, hogy *ezek az események, illetve hősök már a maguk korában részei lettek a nemzeti legendáriumnak*, és mind a mai napig példaadó eseményei és alakjai a nemzeti identitásnak? Ráadásul a kortárs festők saját koruk eseményeit és hőseit ábrázolták, és emelték be a nemzeti mitológia panteonjába. Mint Borsos Miklós *Nemzetőr* című képén, amely abból a szempontból is példaértékű, hogy a nemzeti önkép alakulásában ténylegesen milyen szerepe lehet adott esetben egy fest-

Ferenczy István: *Pásztorlányka*. 1820–1822. Márvány. 94 cm.

ménynek. Nemcsak tematikailag, hanem szimbolikusan és ikonográfiailag is. Ha létezik olyan kép, amely nélkül nemcsak a nemzet és művészet kapcsolatát taglaló kiállítás nem képzelhető el, hanem a magyar nemzeti önkép sem, akkor az éppen a *Nemzetőr*. Hiszen nyilvánvaló, hogy az 1956-os forradalom nemzetőreinek nemcsak nemzeti

Csontváry Kosztka Tivadar: *Vihar a Hortobágyon*. 1903. Olaj, vászon. 60×116 cm.

színű karszalagja számára szolgált művészi előképül ez a kép, hanem magának a nemzetőrségnek mint forradalmi rendfenntartó alakulatnak a „jogfolytonos” mintaképéül is. Ennyit gyengült volna ötven év alatt a nemzeti identitás, hogy ma már az is magyarázatra szorul, ami az '56-os forradalom és szabadságharc hőseinek még magától értődő volt?

Egy nemzeti tematikájú kiállítás egyszerűen nem feledkezhet meg a korszak békés nemzetépítő- és alkotómunkájának azokról a szimbolikus eseményeiről és történelmi alakjairól sem, amelyek már *a kortársak tudata és ítélete alapján bevonultak a nemzet eszmei fogalmkörébe*. Gondoljunk mindenekelőtt Széchenyi Lánchídjára, amelyben a reformkor nemzetépítésének és nemzetegyesítésének eszméje tárgyiasult formában testet öltött, hiszen nemcsak Budát egyesítette Pesttel, hanem szimbolikusan magát a nemzetet is. Elképzelhető-e a nemzet és művészet viszonyáról szóló kiállítás Barabás Miklós – legalább egyik – akvarellje nélkül, amelyen kortársként örökítette meg *a Lánchíd építésének szakaszait* az első kapavágástól az alapkö letételéig?

Vagy nem sorolódtak-e be már a kortársak lelkében és tudatában is a nemzeti identitás vizuális és imaginárius

képi emlékeinek sorába – a korábbi történelmi alakok és hősök mellé –, a nemzet panteonjába saját kortársaik *„a legnagyobb magyartól”, Petőfin, Liszten át „Kossuth apánkig”, az első felelős kormány tagjaitól az aradi vértanúig?* Barabás Miklós mindegyikükről festett portrét, Izsó Miklós is számos kortárs alakját mintázta meg a nemzeti panteonnak, amely a kiállítás elején szereplő Csokonai-portréval még csak mint megvalósítandó terv merült fel. Miért nem szerepel ezek közül a művek közül egy sem? Ezek talán nem részei a nemzeti önképünknek? El lehet-e képzelni egy nemzeti témájú kiállítást Széchenyi portréja nélkül? Biztos, hogy Kossuth alakja a nemzet kollektív vizuális emlékezetben úgy él, ahogyan a ravatalon fekszik? Vagy nem égett bele minden – legalábbis nemzeti identitással rendelkező – magyar lelkébe az első felelős magyar kormány tablója éppúgy, mint az aradi vértanúké? Mindkettőt Barabás Miklós készítette, az előbbi ráadásul hazafias felbuzdulásból. Tud-e valaki szebb példát a nemzet és művészet eszmei összefonódására annál, amikor nemcsak a téma, hanem a művészi program és a művész motivációja is a nemzeti identitásból fakad? Amikor a művész maga is tudatában van annak, hogy az első felelős kormány csoportképeként a nemzeti függetlenség képi megjelenítését festi meg? Sőt amikor – a kiállítás címének terminológiájával szólva – *a kép képletesen az önrendelkező nemzet művészi önképévé válik?*

Nagy kár, hogy a rendezők kihagyták a nemzeti identitás képi reprezentációjának ezeket a tartalmilag és szimbolikusan egyaránt mellőzhetetlen műveit, mert a kiállítás így minden értéke ellenére is csak részlegesen bontotta ki azokat a lehetőségeket, amelyek a témában rejlenek. Mivel a „nemzet és művészet eszmei összekapcsolódásának” éppen azok a vonatkozásai sikkadtak el, amelyek tudományos és társadalomlélektani szempontból leginkább tarthatnának számot érdeklődésre, talán nem indokolatlan torzóban maradt kísérletről beszélni. Ezzel együtt csak elismeréssel lehet szólni a rendezők úttörő vállalkozásáról, amellyel érdemben járultak hozzá, hogy a nemzeti identitás és önismeret bonyolult problémaköre végre megkapja azt a tudományos figyelmet, amely a magyar nemzeti közösség összetartásában betöltött szerepe alapján méltán megilleti.

Szőnyi István

CONTENTS

LECTORI SALUTEM

- Réthelyi, Orsolya: *The Keepers of Our Brothers and Sisters* 1

COMPASS

- Balicza, Iván: *To Overcome Evil* 3

QUOTABLES

- Deák-Sárosi, László: *The Way of the Cross* 22
 Hartay, Csaba: *In the Garden with God • The Way I Dream You to Be • Clearing • Black* 58

GOD'S WORKSHOP

- Csepregi, Zoltán: *From Hero Cult to Leadership Theories. The State, Trends, and Results of Reformation Research on the Eve of the 500th Anniversary* 5

WITNESSES AND CONCLUSIONS

- Csepregi, András: *"The Power of Peaceful Patience to Convince the World." The Interconnectedness of Political Philosophy and the Understanding of Christ in István Bibó's Thought (Part 1)* 14
 Tóth, Károly István: *The Evangelical Lutheran Church in Hungary and the Second World War* 26

REALM OF WORDS

- Zászkaliczky, Pál, sen.: *In Search of Sándor Reményik's Letters* 37

MODUS VIVENDI

- Andrási, Júlia: *Adoption – When It Is not Final Lot Settlement* 49

REVIEW

- Csörsz Rumen, István: *Society Raised onto Stage* 59
 Kertész, Botond: *Dreadful Recent Past* 60
 Kiss, Erika: *Destroying Old Myths Instead of Old Treasures* 62
 Bencze, András: *The Twenty-first Interview* 64
 Péti, Miklós: *A Worthy Gift* 65
 Kőháti, Dóra – Petri, Gábor: *Reformer by Hermeneutics* 67
 Fabiny, Tibor: *Towards a Rediscovery of Barth?* 69
 Borbély, András: *The Validity of Theology* 72
 Gadó, György Pál: *The Renewal of Nature Photography* 74
 Szőnyi, István: *Can We Make Concessions If We Are Supposed to Insist on Our Traditions?* 76

INHALT

LECTORI SALUTEM

Réthelyi, Orsolya: <i>Behüter unserer Brüder und Schwestern</i>	1
---	---

KOMPASS

Balicza, Iván: <i>Den Bösen überwinden</i>	3
--	---

ANFÜHRUNGSZEICHEN

Deák-Sárosi, László: <i>Kreuzweg</i>	22
Hartay, Csaba: <i>Mit Gott im Garten • Wie ich dich träume • Klärung • Schwarz</i>	85

GOTTES WERKSTATT

Csepregi, Zoltán: <i>Vom Heldenkult zur Führungstheorie. Stand, Richtungen und Ergebnisse der Reformationsforschung am Vorabend des 500. Jahrestages</i>	5
--	---

ZEUGEN UND LEHREN

Csepregi, András: „Das friedliche Dulden, die Kraft, die die Welt überwindet.“ <i>Die Zusammenhänge der politischen Philosophie und des Christus-Bildes von István Bibó (I. Teil)</i>	14
Tóth, Károly István: <i>Die Evangelisch-Lutherische Kirche in Ungarn und der zweite Weltkrieg</i>	26

WÖRTERREICH

Zászkaliczky, Pál, Sen.: <i>Auf den Spuren der Briefe von Sándor Reményik</i>	37
---	----

MODUS VIVENDI

Andrási, Júlia: <i>Die Adoption, wenn sie das Schicksal eines Kindes nicht endgültig regelt</i>	49
---	----

RUNDSCHAU

Csörsz Rumen, István: <i>Die Gesellschaft im Scheinwerfer der Bühne</i>	59
Kertész, Botond: <i>Grauenhafte jüngste Vergangenheit</i>	60
Kiss, Erika: <i>Begriffe stürmen statt Bilder</i>	62
Bencze, András: <i>Das einundzwanzigste Interview</i>	64
Péti, Miklós: <i>Würdige Gabe</i>	65
Kőhádi, Dóra – Petri, Gábor: <i>Er wurde durch Hermeneutik Reformator</i>	67
Fabiny, Tibor: <i>Zeichnet sich in der Theologie eine Barth-Renaissance ab?</i>	69
Borbély, András: <i>Die Gültigkeit der Theologie</i>	72
Gadó, György Pál: <i>Die Erneuerung des Naturfotografierens</i>	74
Szönyi, István: <i>Können wir Zugeständnisse machen, wenn wir an unseren Traditionen festhalten?</i>	76

TARTALOM

LECTORI SALUTEM

Réthelyi Orsolya: *Testvéreink őrizői*

1

IRÁNYTŰ

Balicza Iván: *Legyőzni a rosszat*

3

IDÉZŐJEL

Deák-Sárosi László: *Keresztút (szonettkoszorú)*

22

Hartay Csaba: *Istennel a kertben • Amilyennek álmodlak • Tisztulás • Fekete*

58

ISTEN MŰHELYE

Csepregi Zoltán: *A hőskultusztól a vezetélméletig. A reformációkutatás állása, irányzatai és eredményei az 500. évforduló előestéjén*

5

TANÚK ÉS TANULSÁGOK

Csepregi András: „*A békeesélyes tűrés világát meggyőző ereje*”. Bibó István Krisztus-képe – politikai filozófiájának összefüggésében (I. rész)

14

Tóth Károly István: *A Magyarországi Evangélikus Egyház és a második világháború*

26

SZÓBIRODALOM

Zászkaliczky Pál (id.): *Reményik-levelek nyomában*

37

MODUS VIVENDI

Andrási Júlia: *Az örökbefogadás, amikor nem végleges sorsrendezés*

49

SZEMLE

Csörsz Rumen István: *Színpadra emelt társadalom*

59

Kertész Botond: *Félelmetes félmúlt*

60

Kiss Erika: *Képrombolás helyett képzetrombolás*

62

Bencze András: *A huszonegyedik interjú*

64

Péti Miklós: *Méltó ajándék*

65

Kőháti Dóra – Petri Gábor: *Írásmagyarázat lévén lett reformátor*

67

Fabiny Tibor: *Barth újrafelfedezése felé?*

69

Borbély András: *A teológia érvényessége*

72

Gadó György Pál: *A természetfotózás megújulása*

74

Szönyi István: *Engedhetünk-e a negyvennyolcból?*

76

ANDRÁSI JÚLIA • BALICZA IVÁN • BENCZE ANDRÁS • BORBÉLY ANDRÁS • CSEPREGI
ANDRÁS • CSEPREGI ZOLTÁN • CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN • DEÁK-SÁROSI LÁSZLÓ •
FABINY TIBOR • GADÓ GYÖRGY PÁL • HARTAY CSABA • KERTÉSZ BOTOND • KISS
ERIKA • KŐHÁTI DÓRA • PÉTI MIKLÓS • PETRI GÁBOR • RÉTHELYI ORSOLYA • SZÓNYI
ISTVÁN • TÓTH KÁROLY ISTVÁN • ZÁSZKALICZKY PÁL (ID.)

